

876546
63.3(4Укр)6

Н63 **Олексій Ніколаєв**

**ПЕРШИЙ
З ПОМІЖ РІВНИХ**

Роман про Нестора Махна

63.3(4Укр)6
Н63

Олексій Ніколаєв

876546

Перший 3-поміж рівних

Роман

До Запорізької обласної
наукової бібліотеки
від автора передано.

М. Табан

Квітень 2001 р.

ПЕРЕВІРЕНО

Дніпропетровськ
УкО ІМА-прес
2000

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О. М. Горького

ББК 84 (Укр)-7-44
Н 62

Ніколаєв О.

Н 62 Перший з-поміж рівних. Роман. (Переклад з російської). — Дніпропетровськ, УкО ІМА-прес, 2000. — 152 с.
ISBN 966-7179-54-0.

Цю художньо-документальну книжку написала людина, котра була безпосереднім свідком бурхливих революційних подій в Україні, часів громадянської війни, зокрема, трагічних перипетій, зв'язаних з махновським повстанством. Автор роману «Перший з-поміж рівних» О. Ніколаєв зустрівся з дружиною знаменитого українця Нестора Івановича Махна Галіною Кузьменко, однодумцями й соратниками «батька», ретельно записував їхні спогади. Отож факти, як кажуть, із перших рук.

Певна річ, дехто (а надто старше покоління чигачів), можливо, не погодяться з тим, що автор пише про Махна і махновський рух з деяким пієтетом. Але тим і цікава книжка, що залишає простір для аналітичних роздумів над історичними фактами.

Нинішнє видання здійснене заходами відомого в діаспорі і в Україні книговидавця, великого українського патріота Сидора Тимофійовича Кравця.

ISBN 966-7179-54-0.

© УкО ІМА-прес, 2000.

ДОЛАЮЧИ УСТАЛЕНІ СТЕРЕОТИПИ

Перед нами — українське видання книжки Олексія Ніколаєва «Перший з-поміж рівних». Переклад здійснено за детройтським виданням 1947 року. Чому виникла потреба у виданні цієї книжки? Аби над сучасним українським читачем не тяжіли усталені стереотипи радянських часів про український анархізм, анархістів і їхнього вагачка Нестора Махна.

Слупно визначає феномен махновського руху письменник і сучасник подій Борис Антоненко-Давидович. На його думку махновщина була своєрідним українським явищем — стихійним проявом давньої ворожнечі зневаженого українського села до панського зросійщеного міста. Чи не через це в Махна й махновців не траплялося конфліктів на селі, але зате раз за разом чинились наскоки на великі й малі міста.

У фільмах радянської доби Нестір Махно подавався як гротескова постать, але, звісно, таким він не був. Переконливою спробою розгадати цю історичну постать був твір нашого земляка видатного українського письменника Валер'яна Підмогильного «Третя революція» (1926). Третьою революцією, мовляв, після Лютневої і Жовтневої стала махновська, коли село пішло на місто... Спробу миття об'єктивне розібратися у феномені махновщини горе-критики від літератури тут же охрестили ярликом «оспівування махновщини» тощо.

Ось тоді, в 30-х і закріплюється гротесковий стереотип Махна, на якому виховувалося не одне покоління.

Махно був не мислитель, не філософ, зазначає Борис Антоненко-Давидович. Але водночас природа наділила його й неабиякими військовими здібностями. Це ж Махно вигадав новий вид зброї — кулеметну тачанку, що перейшла згодом на озброєння Червоної армії. Він виробив і свою власну стратегію, що визначалась блискавичними раптовими наскоками, надзвичайною рухливістю всього війська, складеного з кінноти й кулеметних тачанок, та мобільністю цієї своєрідної армії, яка, мов гармоніка, могла то звужуватись до кількох десятків вояків, то розгортатись до кількох тисяч, готових за своїм «батьком» мчати у вогонь і воду. Піхоти, як такої в махновській армії не було.¹

Усе це добре відображено в романі Олексія Ніколаєва, цікавому незвичним фактажем, зібраними воєдино маловідомими і невідомими фактами з історії повстанства в Україні. Над цим твором автор працював протягом понад трьох років. Своім романом Ніколаєв був чимало зобов'язаний Галині Андріївні Кузьменко, дружині Махна, яка тоді, в тридцятих роках, мешкала в Парижі. Від неї автор дістав багатий матеріал про Нестора Івановича і очолюваний ним рух. Галина Кузьменко двічі переглянула рукопис роману «Перший з-поміж рівних» перш, ніж його було відіслано для друкування до США. Письменник також тісно спілкувався з махновцями в еміграції, дістаючи і від них чимало потрібного матеріалу для свого твору.

---

¹ Борис Антоненко-Давидович. На шляхах і роздоріжжях. Спогади, невідомі твори. К., «Смолоскип», 1999. С. 124 — 125.

Кілька слів про автора. Олексій Федорович Ніколаєв народився 5 жовтня 1891 року в м. Александрові Владимирської губернії в міщанській родині. Тут закінчив міське училище, 18-річним юнаком вступас на службу в акціонерне товариство «Провідник» кореспондентом, а потім комівояжером. 1913 року на сторінках петербурзької «Рабочей правды» з'явилися вірші і статті Ніколаєва, який активно друкується і в приволзьких газетах. Потяг до літературної праці він відчував змалку.

Під час першої світової війни працював у Червоному хресті, потім був мобілізований на фронт. Бажаючи прислужитися справі революції і свободи, Олексій Ніколаєв у листопаді 1917 р. обіймає нелегку посаду начальника штабу карного розшуку Південно-західної залізниці. Під час громадянської війни і розрухи було чимало безпритульних, які мешкали в покинутих залізничних вагонах і займалися дрібними крадіжками, аби не померти з голоду. Більшовицька ЧК жорстоко розправлялася з безпритульними невинними дітьми і дорослими, караючи їх вищою мірою (смертною карою) за вимушені дрібні крадіжки. Олексій Ніколаєв бачив усе це і, будучи начальником, старався пом'якшити покарання злочинців. Це не подобалося ЧК, яка вимагала винищення усіх безпритульних і дрібних крадіжників. Тому Ніколаєв вирішив піти зі своєї посади.

Майже три роки він живе на Україні, ховаючись від чекістів. Йому довелося побувати і у петлюрівців, і у григор'євців, у денікінців, і махновців та в інших угрупованнях, яких рясно було тоді в Україні. Після тривалого вивчення обстановки, роздумів над долями революції Ніколаєв діходить висновку, що ідеали Нестора Махна найближчі йому духом і переконаннями. Після саморозпуску махновської народної армії Олексій Ніколаєв переконав-

ся, що йому небезпечно залишатися на Україні і він 1921 року емігрує до Туреччини. Після того він побував у Греції, Болгарії, Югославії, Албанії, Австрії, Чехословаччині, Німеччині, щоб, нарешті, приїхати до Латвії.

За спогадами Мінського Мужика (ми не знаємо, хто виступав під цим псевдонімом), писаними на початку 1946 року в Америці, Ніколаєв за роки еміграції зазнав чимало горя і злигоднів. На хліб насущний він заробляв фізичною працею. Але по приїзді до Риги стало нагадувати про себе серце і старі рани.

У Ризі Ніколаєв займається літературною працею, видавши тут невеличку збірку віршів російською мовою «Передсвітанковий дзвін», книжку оповідань «Три королі», книжку оповідань «Монографія Олександрівської Слободи», роман «Життя Нестора Махна» (1933) і останню брошуру «Метсол» — посібник до секретної передачі повідомлень на папері без допомоги шифру. Ця брошура вийшла під псевдонімом Лев Солнцев. Під цим же псевдонімом він друкувався в чикагській російській щоденній газеті «Рассвет» і детройтському журналі «Пробуждение» (1934 — 37). Друкувався він там же і під своїм іменем з віршами і статтями на злободенні теми.

Про непересічність цієї людини свідчить також складений ним власний шифр для таємного листування. Він досить простий, але важко розшифровуваний. Винайшов він і кишенькову парасольку, яку запатентував у Латвії. 1936 року він випустив у Ризі другим виданням книжку Мінського Мужика «Що я бачив у Радянській Росії», яка наробила багато галасу в Америці і розповсюджував її далеко за межами Росії, в країнах, де осіла російська еміграція. У другій половині 1937 року Ніколаєв видав другу книжку Мінського Мужика «Правда про Радянську Росію». Але

хвороба і раптова смерть Ніколаса завадили розповсюдженню книги. Помер він на початку 1938 року за досить загадкових обставин, хворий і самотній. Його роман про Махна «Перший з-поміж рівних», як згадувалося, вийшов російською мовою 1947 року в Дестройті як «видання профспілки м. Дестройта».

Нинішнє, українське видання здійснене заходами відомого в діаспорі і в Україні книговидавця, великого українського патріота Сидора Тимофійовича Кравця. В одному з листів він зазначає: «Згадайте, що Нестор Махно для України не був гірший українець, ніж президенти її — Кравчук і Кучма чи «професійні» герої Бандера, Стецько й інші».

Сидір Кравець, якому завдячуємо появою цієї книжки в Україні, — унікальна постать в історії української журналістики і книгодрукування на Заході. Народився 1915 року на Волині. Друкуватися почав у далекому 1935 році у львівському журналі «Каменяр». У 1938 р. емігрував до Аргентини, з 1961 р. живе в США.

Свого часу у Буенос-Айресі Сидір Тимофійович організував українську книгарню і видавництво «Промінь». Потім заснував видавництво «Перемога», в якому працював до свого виїзду в США. В Аргентині цей невтомний трудівник рідної ниви видав понад сто книжок українських авторів. Там же він видавав часопис з такою близькою нам назвою «Пороги». Цей літературно-мистецький часопис виходив у 1949 — 1957 рр. і згуртував провідні літературні сили не лише з Аргентини, але й з-поза її меж і мав значний резонанс.

Переїхавши до США, Сидір Кравець вже 1962 року заходився видавати «Нашу Батьківщину» — незалежний тижневик демократичної думки, який від 1972 р. виходив

як щомісячник. Він продовжував видавати на американському континенті високовартісні твори сучасних авторів — «Собор» Олеся Гончара, «Мальви» Романа Іваничука, «Тодір Сокір» Галини Журби та інші. Всього протягом своєї праці в Латинській Америці і США ця людина набрала своїми руками і видала три сотні книжок різними мовами, переважно, звісно, українською.

З ініціативи Сидора Кравця виходить нинішнє видання — роман Олексія Ніколаєва «Перший з-поміж рівних». Можливо дехто — передусім старше покоління читачів — й не погодяться з тим, що пише автор про Махна і махновський рух в Україні з деяким пієтетом. Але тим і цікава ця книжка, що залишає простір для аналітичних роздумів над історичними фактами. Ми дедалі ширше запізнаємося з власною історією, все більше колись заборонених творів входить в наш ужиток. Не має сумніву, що збагаченню уявлень про Махна і його рух прислужиться і призабутий роман Олексія Ніколаєва.

Микола ЧАБАН.

ВІД АВТОРА

Махновський повстанський рух, що вилився на Україні в соціальну революцію, не тільки історична подія, а й глибоке соціальне явище: це епопея класової боротьби і стихійно-революційного процесу в формуванні народних сил.

Завдання автора: привернути увагу читача до того, що сталося, правдиво висвітлити факти недавнього минулого і, нарешті, показати ідейність діяючих осіб, анархістів, котрі стали на боротьбу за свободу, рівність і братерство.

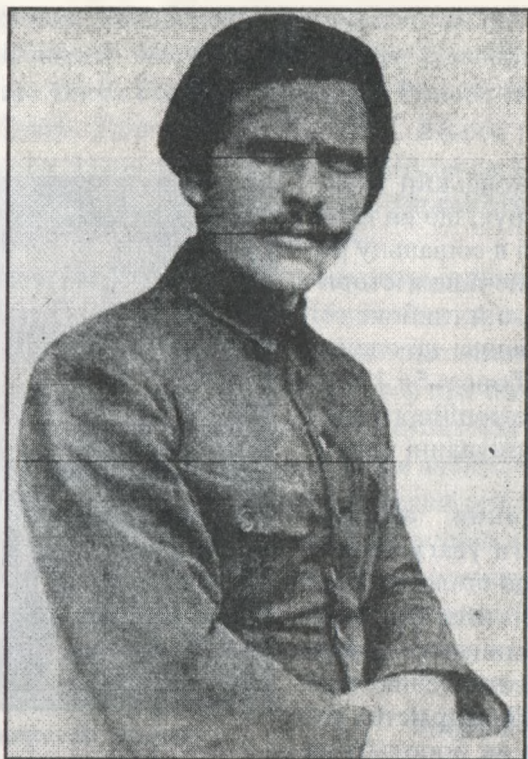
Щасливий випадок, що дав можливість дізнатися про все безпосередньо від учасників руху, дозволив наблизити фабулу роману до живої дійсності.

Історичні ж події, які стали канвою цього твору, допомогли авторові підійти до прямої і безпосередньої мети, поставленої ним перед собою.

*Олексій Федорович
НИКОЛАЄВ.*

О. Ф. НИКОЛАЄВ.

Нестір Іванович МАХНО

ПРОЛОГ

1919-21 роки.

Південь України.

Перейняті анархічними ідеями, селяни-повстанці ведуть запеклу боротьбу.

Мета боротьби — вліити в життя вчення Бакуніна і Кропоткіна.

Засоби: самопожертва, героїзм і революційний ентузіазм трудящих.

Сили: низове селянство.

Люди від сохи, із людьми від верстата, котрі прийшли їм на допомогу, надані самим собі, обороняють свій район від ворогів заради торжества великих ідеалів: незалежності трудових мас, вільної людської праці і мирного будівництва.

Інакше кажучи: такого становища, при якому не буде ні багатих, ні бідних, ні повелителів, ні підлеглих, ні з правами, ні безправних і, нарешті, ні гнобителів, ні пригноблених.

Верховодить повсталими безземельний селянин Нестір Махно, прозваний анархістами-повстанцями за своє прагнення до рівності і за незмінну відданість анархізму, «Першим з-поміж рівних».

Партизанів-борців, не так багато, але вони завдяки своїй рішучості являють собою оточений супротивником грізний форпост, котрий нізащо не хоче здаватися.

І справді: реакціонери усіх мастей ополчилися на повсталих, — одні, намагаючись використувати рух у своїх цілях і задушити його; інші — бажаючи замкнути рух в коло і збройними силами погасити пожежу соціальної революції, котра тільки почала жевріти.

На чорних прапорах махновців напис: «Анархія —

мати порядку», у думках — полум'яна мрія про вільне і рівноправне співжиття.

А на багнетах завойовників-реакціонерів: нетерпимість до свободи, одержавлення й економічне поневолення мас.

Безмежна хоробрість повстанців стає на перешкоді задумам ворогів.

Серед повстанців багато хоробрих, але найбільше виділяються своїм героїзмом і особливостями характеру: Махно, Щусь та Белаш.

Щирі анархісти, стійкі борці, вірні товариші, вони, утвердивши славу повстанської зброї, увійшли в історію Української революції як ідейні діячі руху.

Поряд із ними величезну роль у русі відіграють анархісти-повстанці: Яків Домашенко, Василь Куриленко, Вдовиченко, Олексій Марченко, Абрам Шнейдер, Семен Каретник, Олександр Калашников, Серьогін і Борис Веретельник.

Чималий інтерес викликають і провідні борці на словесному агітаційному фронті анархісти: Всеволод Волін, Петро Аршинов, Олена Келлер, Йосип Емігрант, Зонов і Коган.

У самовідданості не відстають і жінки: то як рядовий повстанець, то як ад'ютант, то як секретар — дружина Махна Галина Кузьменко. Як розвідниці — подруга Белаша, комунарка Дуся, і предмет захоплення Щуся, Настя Овієнко.

Незважаючи на тривожну громадянську війну, у Гуляй-Пільському районі селяни організовують вільні комуні і — переддень безвладдя — вільні ради.

Цей час — період справжнього торжества свободи: свободи слова, совісті, преси і партійних організацій розлиті по району широким потоком.

Всі заборони, накладені попередньою владою, скасовані.

Окремою відозвою оголошена свобода поглядів, ідей, навчань і думок.

Зрештою обнародується декларація про вільні ради, що сприяє втіленню їх у життя на місцях і т.д.

Тим часом події розвиваються своєю чергою: набіги на район загонів генерала Шкуро, похід проти антисеміта отамана Григор'єва, розгром повстанцями Денікінської армії під Уманню та багато іншого.

Чутки про беззавітну хоробрість і повну відданість анархічним ідеям селян-повстанців досягають анархістської конфедерації «Набат».

«Набатівці», з огляду на серйозність сучасного моменту, а також важливість Гуляй-Пільських подій, відряджають у табір махновців двох членів конфедерації.

Влітку 1919 року до штабу повстанських військ, із мандатами конфедерації, прибувають двоє значних анархістів: Арон Барон і Марко Мрачний.

Дружною анархічною сім'єю, у котрої немає ні національного, ні класового, ні релігійного розбрату, проте у несприятливій обстановці громадянської війни, звершується найвеличніша справа захисту прав людини.

Не дарма на чорних прапорах-емблемах безвладдя написано: «За безвладне суспільство, свободу, рівність і братерство».

А в громадському житті району — безладдя, викликане відсутністю на місцях керівників, неможливістю закріпити завойовану територію й безтурботністю командного складу, що вважав себе завжди переможцем.

Двадцятий рік був трагічним для повстанського руху: після поразки завдяки повстанцям Врангеля більшовики підлю порушують Старобільську угоду з махновцями і впродовж однієї ночі знищують експедиційні корпуси партизанів, а також убивають командуючого військами Семена Каретника. Махно, перебуваючи з охоронною сотнею в Гуляй-Полі, довідавшись про загибель своєї армії, прориває більшовицькі лави і виходить на з'єднання з незначними залишками своїх бійців, що вціліли від кривавої бійні.

Нашвидку зорганізувавши нову партизанську армію, він висуває гасло: «Проти державників — союзу порушників — більшовиків».

У цій жорстокій і вже далеко не рівній боротьбі беруть участь нові сили: анархісти-партизани, що покривають себе нев'янучою славою хоробрості. Отут, найяскравіше, виявляються відданість анархічним ідеям, стоїцизм революціонерів і справжній героїзм.

Воістину казковими вигязями в численних кривавих битвах стали командири окремих частин Куриленко і Щусь, котрі незабаром гинуть на полі бою.

А Махно виявляє стільки мужності, спокою, вольової напруги і доблесті, що його ім'я стає легендарним за життя не тільки серед селян і повстанців, але й серед ворогів.

Будучи поранений у тяжкому бою, він не залишає бойовища і, не відриваючись від армії, протягом місяця, лежачи на тачанці, командує військами.

Врешті-решт, безнадійний стан здоров'я вождя армії змушує штабних подбати про евакуацію його за кордон.

На чолі збройних сил залишається Віктор Бєлаш, котрий випадково, будучи оточений із своїм загоном переважаючими силами, потрапляє в полон до більшовиків.

I.

Махно в Румунії.

В'язниці.

Ходіння по муках.

Нарешті, втеча з фортеці і зустріч у Берліні з Воліним.

А потім Париж... і зустріч із Галиною Кузьменко.

Далі — твань емігрантського життя, відсутність можливостей і... животіння.

Великий завжди залишається великим: за важких ма-

теріальних умов, оточений найлютішими ворогами, з якими у свій час бунтар воював, переслідуваний і ними, і французькою поліцією, він, із властивою йому твердістю духу, залишається колишнім Махном.

Не ремствуючи, переносить він знегоди, злидні і хвороби, котрі з'явилися на той час, сміливо крокуючи, разом із Галиною, життєвими стежками.

Український схвильований звістками живих свідків і листами з рідних місць, Несгір рветься на Україну, щоб знову почати збройну боротьбу з більшовиками — ворогами народу, революції і свободи.

Мрії, проте, не збуваються, бо хвороба, підготувавши організм, зрештою веде його до смерті.

У Парижі, в крематорії Пер ля Шез, над урною з прахом героя, навколо його зображення, короткий напис: — НЕСТІР МАХНО.

Такий трагічний кінець непохитного анархіста, вождя й ідеолога селянського низового руху, борця за народні ідеали, овіяного романтикою лицаря, легендарного героя, прекрасного полководця і, нарешті, неабиякого публіциста.

Галина Андріївна Кузьменко (Махно) та Олена Несторівна Махно.

Січень 1919 року.

Село Пологи Катеринославської губернії. Будинок повітвиконкому, над ним чорний прапор, а біля нього багатоголова, як море шумлива, юрба селян.

Ті, що зібралися, чекають прибуття провідника селянського руху і керівника повстанської армії Нестора Махна.

Призначений час приїзду давно проминув і присутні занепокоїлись.

Раптом із провулку на площу, здіймаючи снігову заметіль, вилітає група вершників.

Попереду браво сидить на коні «Кинь-Печаль», головномоандуючий.

За ним командири окремих повстанських частин: Куриленко, Марченко, Щусь, Каретник і жінка-партизанка, подруга Нестора — Галина Кузьменко.

Побачивши натхненника селянських прагнень, орба гаряче його вітає, а коли вітальні вигуки змовкають, Махно чітко до усіх:

— Вітаю, громадяни!

До повстанців, вищою потою:

— Вітаю, хлопці!

У відповідь — ревище юрби.

Невеликого зросту, темноволосий, смаглочолоий, із гострим поглядом, рухливий — такий на вигляд селянський вождь.

З моменту появи на площі він стає центром загальної уваги: зір і слух усіх прикуті тільки до нього.

І не дарма! Махно популярний у масах: його люблять за самовіддану вірність анархічним ідеям і селянству, за легендарну хоробрість і за безкорисливість, а де яким він подобається просто, як загадка, овіяна романтикою, особистість.

Так чи інакше, але про подробиці його характеру знають тільки найближчі, для інших це — загадка.

яким він подобається просто, як загадкова, овіяна романтикою, особистість.

Так чи інакше, але про подробиці його характеру знають тільки найближчі, для інших це — загадка.

Вольовий, самовідданий, енергійний, розумний і кмітливий, завзятий, та ще й — шукаюча буревіїв, заколотна душа.

Піднесений революційною хвилею від низів до висоти «Головкомандарма» і відзначений повстанцями почесним прізвиськом «Батько», він, попри все, не впаде ні в марнославство, ні в зарозумілість.

Ці почуття залишаються для нього незнаними.

Названий за прояв рівності серед анархістів-повстанців «Першим серед рівних», він, сповна виправдовуючи їхні надії, ревню дотримується між ними братерських стосунків.

Без перебільшення можна сказати, що, стоячи на сторожі інтересів трудящих і завоювань свободи, Махно непогрішний.

І справді: немає приводу ні до сумнівів, ні до нарікань, ні до невдоволення.

На високій посаді командуючого армії він залишається таким, яким його знали раніше.

Навпаки, ніби підкреслюючи відсутність між ним і підлеглими різниці, глава руху з усіма простий, з кожним ввічливий і для всіх доступний.

Злившись із юрбою, Махно запросто вступає з селянами в бесіду про мужицьку «жисть».

Однак розмову з ним ведуть більш жваві селяни, а боязкі не відразу зважусься: лякає численний почет «Головкомандарма». Проте, як тільки «тихоні» бачать у прибулому не зарозумілого начальника, а свого «брата-мужика», вони одразу ж оточують його.

Чуються наперебій питання:

— Як, Батьку, це?

— Скажи, чому так?

— Поясни...

Словом, зав'язується жвавий обмін думками.

876546

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О. М. Горького

Поки Махно говорить із селянами, коло стає усе тіснішим і тіснішим.

Пологівці, прийшли повстанці — усі зливаються в одну дружню сім'ю.

З боку все це схоже на людський мурашник у життєвому вирі.

III.

Забачивши величезний гурт людей, що зібралися, Махно вирішує перетворити співбесіду на мітинг.

З цією метою він піднімається на ганок будинку Повітвиконкому.

Натовп реагує радісними вигуками.

Глава руху — неперевршений «спец» з агітації: крім чисто ораторського мистецтва, він, за допомогою власної волі, діє завжди на громаду гіпногизуюче.

Оратор починає не відразу: розглядаючи натовп, він немов зважує його характерні риси і начебто визначає настрої.

І раптом, знісаячка для слухачів, металевим голо-сом починає кидати слова, що встряють у мозок, ніби кидують у мішень спис:

— «Товариші і други!

Перед тим, як торкнутися пекучих проблем сучасного моменту, треба озирнутися на минуле.

Всім відомо, що повстанські сили, створені винятково для самооборони, рік тому мали небагато хоробрих, і ніхто не припускався думки, що ця мізерність перетвориться на шістдесятитисячну армію, а сам рух вилиється у соціальну революцію.

(Оплески).

Огож, справа підняття караючого меча трудящих проти капіталізму і державності якоюсь мірою збулася, але остаточно ще не завершена.

Перед нами сповна постали нелегкі завдання: перше — організаційне, друге — оборонне.

Спочатку про організацію: якщо, як я сказав, почата боротьба ще не завершена, то ця обставина потребує тісного групування різнорідних сил трудящих в одне ціле.

Тільки за умови організованості, єднання наявних сил, ми зможемо розв'язати це складне, серйозне і дуже важке завдання.

Інакше кажучи, у цій справі треба кожному сподіватися тільки на себе, на власні сили і на свою самодіяльність.

А коли так, то, друзі й товариші, перейдемо від бездіяльності до самодіяльності, від різнодумства до єдності, від роздрібленості до єднання.

(Оплески).

Що ж, власне, для цього треба?

А ось що: потрібно спільними зусиллями нині ж серйозно зайнятися руйнацією рабського ладу, а попутно вступити самим і вести інших шляхом організації нового, вільного, ні від кого незалежного, ладу.

Організуймо ж цей лад на засадах вільної громадськості!

Нехай не експлуатоване і не експлуатуюче населення, живе вільно і незалежно від держави й буде своє нове, щасливе життя цілком самостійно без всякої опіки і примусу.

Хай живе наше вільне, незалежне, рівноправне, а тому братерське селянське об'єднання!

(Оплески й різноголосі вигуки).

Друге завдання, більш важке: відстояти від ворога осяяний свободою наш край.

Хто ж наш ворог?

Це — реакція в особі армії золотопогонного, царського генерала Денікіна, сили більш могутньої, ніж переможені нами його попередники, по військовому досвіду,

озброєнню і чисельності.

Здолати цю силу, означає, цілком врятувати всі завоювання революції: із вільними комунами, із вільними радами і з тією незалежністю, що відчиняє перед селянами широкі двері для створення невимушеної праці і незалежного права на існування.

Ну, а якщо ми усі зацікавлені в перебудові соціального життя, при якому усі будуть вільні, рівні і незалежні, то розум велить не гаючи ані хвилини встати, як одна людина, на боротьбу за незалежність трудящих і грудьми обороняти від ворога наш вільний район.

Отже, усі на боротьбу за вільне життя, за право на працю, за свободу!

(Оплески).

Далі я хотів вам, друзі мої, подякувати і за матеріальну допомогу армії, за щиросердну прихильність до руху і за самопожертву на благо поглиблення великої української революції, що веде до щасливого, вільного, рівного і незалежного життя!»

Громоподібні вигуки і оплески завершили останнє слово оратора, засвідчуючи, що Махно нанизав думи слухачів на один загальний стрижень і заволодівши цілком мужицькими душами, досяг мети.

Довго ще після того натовп шумів і криком висловлював своє захоплення і задоволення.

Двоє літніх селян, осторонь від натовпу, обмінюються:

— Ну й балакає: аж голова пішла шкереберть...

— Н-да... я нещодавно у Гуляй-Полі заслухався його до того, що пальці на ногах відморозив. Ха, ха, ха: він, значить, своє, а мороз своє...

IV.

Двері відчинилися, й у хату поспішно ввійшла молода, миловида жінка. Поверх френча і галіфе — синя чу-

марка, на голові — кубанка, збоку на поясі револьвер.

Мило всміхнулася. Приємним голосом привітала сидячого за столом:

— Здрастуй, Несторе!

— Здорово, Галю, — відгукнувся, відриваючись від ослона, Махно.

— А ти усе з паперами...

— Я... так, а де ти пропадаєш? З минулого місяця не бачилися...

— У розвідці була. А щодо іншого ти правий: учора був лютий, а сьогодні вже березень.

Сміючись:

— Хто ж у розвідку йти дозволив?

— Час...

— Дотепно: приблизно сторіччя три тому жінки по-боювалися розвідок.

— А знаєш, Несторе, я хочу з тобою на серйозну тему поговорити. Вислухай мене уважно...

— У чому річ?

І вмить на обличчя Галини упала тінь занепокоєності, лице ж ідеолога руху стало серйозним.

— Огож?...

— Я про «комдива» Богданова, котрий довільно, із корисливою метою, на євреїв контрибуцію наклав...

— Негідник, він ганьбить рух...

— Не в тому, Несторе, лихо: повстанцям цей вчинок став як підлість, і як безчестя, як провокація. А, зрозумівши так, вони усі, як один, страшенно обурилися й дійшли висновку, що цей тип заслуговує суворої кари.

— Але подібні справи — функції судово-слідчої комісії.

— Я це прекрасно знаю, але мені й іншим рядовим повстанцям важливо знати думку «Головкомандарма».

— Як хочеш. Я взагалі, як ти знаєш, проти вчинків, що кидають тінь на рух, але в даному випадку вдвічі, бо обібрані цим негідником обивателі-євреї — повні бідня-

ки.

Гамуючи хвилювання і наростаючий гнів:

— Такої підлості простити в жодному разі не можна. Це ганьбить армію і рух. Він — зрадник революції, явний ворог народу і виразка повстанства. Він заслуговує найсуворішого покарання...

— Ну, заспокойся, Несторе.

— Але...

— Пропу тебе, не хвилюйся...

Скінчивши із мультим питанням, співрозмовники поступово перейшли до іншого.

Заспокоївшись, Махно, дивлячись на струнку статуру Галини, подумав:

Вона і друг, і дружина, і товариш. Він відчув, як сильно прив'язаний до цієї вірної, ніжної і водночас рішучої жінки.

Галина ж, наблизившись, співчутливо запитала:

— А чому ти такий зелений?

— Добре, що не білий і не червоний.

— Тобі до жартів, а я серйозно: ти перевтомився, тобі потрібен відпочинок.

— Як пікода, що в моєму словнику немає цього слова.

— Я скажу інакше: спочинок... словом, пропу тебе: відпочинь, «маленький».

І дружина при цих словах погладила його пишну чуприну.

Доторк руки лоблячої жінки заспокійливо подіяв на Нестора: він став поступливішим.

— Ти мій вірний і сердечний друг... Спасибі за співчугтя; уся біда тільки в тому, що відпочивати мені, на жаль, ніколи.

Він обережно, з ніжністю пригорнув до себе Галину і поцілував її.

Раптом у двері хати спершу порівняно тихо, а потім наполегливіше постукали.

— Увійдіть.

Брязкаючи шпорами, поріг переступив ординарець Мащенко.

— «Начштаб» просить вас, Батьку, на термінову раду о четвертій годині.

— А котра тепер, хлопче?

— За десять четверта.

— Скажи: зараз буду.

Відпустивши посланця, керівник армії поспішно одів портупею. І вже, збираючись вийти:

— Ти ввечері, Галю, будеш удома?

— Ні, мій друже, я йду на збори повстанців.

— Я теж, мабуть, затримаюся в штабі: справ по горло. Розстаючись, вони обмінюються поглядами, повними любові і відданості.

V.

Ховаючись від нічної темряви і від холоду, у хаті селянки Онисії розташувалися на нічліг дванадцять повстанців.

Розташувалися, де кому прийшлося: хто на ослоні, хто на печі, а хто на соломі, розстеленій по долівці.

У хаті тепло, але не можна сказати, щоб було світло.

«Нічник», що заміняє лампу, більше чадить, ніж світить.

На долівці, посеред хати, схрестивши ноги по-турецьки, сидить командир кавалерії Семен Каретник із пронизливим поглядом, суворий на вигляд, а насправді добродушний хлопець, біля нього «Начштаб» армії Віктор Белаш з обличчям, на якому лежить відсвіт інтелігентності, і — майстер на дотепні слівця — «комдив» Олексій Марченко.

Незважаючи на високий ранг у армії, у спілкуванні з рядовими повстанцями вони тримаються просто, по товариськи.

Інакше не може й бути: поміж партизанів велично тріумфує свобода, панує дух вільності, а якщо до цього додати самодисципліну, добровільну і виборну основу, то ставлення один до одного стане зрозумілим.

Одне слово, у партизанському середовищі панують: цілковита і повна рівність, братерська солідарність і нерозривна товариська згуртованість.

Але найміцнішим цементом, що з'єднує цих людей в одну нерозривну масу, є анархічні ідеї, сповідувані ними.

Їх повстанство сприйняло з моменту виникнення руху, а сприйнявши і визнавши їхньою соціальною правдою і виступивши з ними на боротьбу, воно тим самим утвердило в своєму середовищі рівнозначність.

Тому в армії, де відсутні чини, ордени і привілеї, тісне спілкування і братерське співжиття командирів загонів і рядових бійців не є чимось надзвичайним.

Не було надзвичайним, що повстанці, звертаючись до начальників, запанібрата називали і їх, і один одного на «ти».

Ось чому Белаш, котрий сидить навпочіпки, у присутності повстанців, не приховуючи своїх думок, веде відверту бесіду із Семеном Каретником.

— Минулого разу я про більшовиків заговорив, та перешкодили... Так, чи розумієш, з огляду на їхню силу, активність і значення в загальному ході революції і визнаючи їх за революціонерів, наше командування, не зважаючи на ідеологічну розбіжність, вважало за можливе іноді співробітничати з ними.

— Аж до союзу...

— Союзу, власне, не було, а була тимчасова угода, викликана військовою і політичною необхідністю. Причому і до, і після керівники руху залишали за собою право на самостійне існування, на пропаганду і втілення в життя наших ідей.

— Так, але забули, що вони лукаві.

— Це правда, більш того: ми вірили, що маємо спра-

ву з чесними революціонерами, а вони виявилися аферистами і провокаторами.

— Простіше сказати — підлота...

— І це вірно, бо в російській і українській революціях вони, поки що, відіграють мерзенну роль могильників.

— Я казав...

Раптом у відчинені двері — тринадцятий.

Не бачачи в напівтемряві обличчя, той, хто ближче сидить до дверей:

— Хто такий?

— Та я! Ніде місця немає, усе зайняте, шкрябай далі, герой!

— Боже, та це ж Іван Федорич: по примовках пізнаю. Молодий повстанець:

— О, та при нім музика!

— Аякже, при мені.

— Ну, коли так, притикайся: в тісноті тепліше, — продзвенів голос із печі, що став, затим, думкою більшої.

Гармоніст, крекчучи, вліз у саму тісню «мешканців» і відразу ж вступив у жваву розмову із шанувальниками його таланту.

Після десятка фраз:

— Ану, Іване Федоричу, заграй що-небудь, щоб аж за душу...

— Гаразд, хлопче, але, бачиш, не порядок, не готовий, мідь, запаморозилась.

— Вже як-небудь, злегенька.

— А, що з вами поробиш, була — не була.

А з печі:

— Іване Федоричу, любчику, дай маршову, знудьгувалися за нею.

— Та даю ж, даю...

І гармонь, у вмілих руках майстра, видала декілька сильних і бравурних акордів, а потім по хаті залунав дзвін-

кий тенор заспівувача, котрому справно допомагав інструмент.

До заспівувача поступово прибували голоси, звуки хору міцніли і ширилися.

На порозі стояли повстанці, що прийшли із сусідніх хат і намагалися потрапити усередину, та чийсь голос:

— Куди ви, товариші, нас тут, як оселедців у бочці!
— змусив «гостей» залишитися на місці.

А після цього запросили «яблучко», і незабаром почулось:

— Ах, яблучко, та половиночка, наші Батько Махно, як картиночка.

Поміж піснею — Марченко:

— Ану, хлопці, спати, годі витребеньками займатись.

З печі:

— Тобто?

— Завтра о п'ятій виступаємо, треба поспати, от тобі й тобто.

— Так...

Відразу усі отямилися, заворушилися і закричали:

— Лягай...

— Кінчай...

— Час...

І почали роздягатися.

А коли вкладалися, аматор анекдотів не стерпів:

— Товаришу Марченко, бовкни що-небудь на сон прийдешній.

Оповідач охоче:

— Йшов солдат із походу і зайшов до скупкої баби на постій. Як тільки їсти закортіло, він і каже:

— Чи нема в тебе, бабо, чогось їстівного в домі?

— Нічого, дорогенький, немає.

— А чи немає шматка заліза?

— Є, рідний.

— Тягни!

Поклав солдат залізо в казанок, поставив на вогонь і

знову до баби:

— Чи нема, каже, хоч однієї крупинки?

Крупинка знайшлася.

— А чи немає пучки борошенця?

Знайшлася.

Потроху знайшлося і капуста, і цибулі, і солі. Зварив усе це солдат, наївся сам і господиню почастував, а та дивувалася і думала: от же розумний хлопець, із заліза суп зварив, і такий, що ложку оближеш.

Хтось, сміючись:

— Не солдат, а прямо «викрутка»!

— Хлопець не промах!..

Минуло з півгодини й різноголосе хропіння заповнило хату, свідчачи, що вона перетворилася в сонне царство.

А десь біля третьої години зненацька водночас почувлися окремі рушничні постріли і дзенькіт тривожного дзвону.

У хаті сполошилися.

Повстанець, котрий лежав біля дверей, вискочив з хати босоніж і, дізнавшись у чому річ, блискавкою назад:

— Тривога! З боку Марфополя заграва і...

До цього гробову тишу, що панувала в селі, порушили вигуки людей, скрип снігу і кінське іржання.

А дозорні, ніби не бачачи людей, що посхоплювались з постелей, бабахали з гвинтівок:

Бах-аа, бах-а-а.

Не вгамовувався, бачачи близькість пожежі, і дзвонар, продовжуючи сипати з дзвіниці громихання міді:

Бом, б-о-ом, бом, б-о-м.

VI.

Березень місяць.

Сонце і світить, і гріє.

З гір стікають струмки.

На полях тануть снігові прогалини.

Одне слово, весна вступила у свої права.

На висохлій галявині сидить молодий, на вигляд років двадцяти, Федір Щусь.

Він кременний, ставний, смаглочолоий. Кучеряве, пишне волосся прикрашає гордо поставлену на плечах голову. Життєрадісне обличчя доповнює його вроду.

На ньому матроська безкозирка «Іоанн Златоуст», що нагадує про його морську службу, гусарська розшита угорка, кольоровий пасок і галіфе.

Опереткове вбрання свідчить про його пристрасть до наряджання, барвистих ефектів, прагнення справити сильне враження.

Проте, посеред народу, із якого він вийшов, багато хто, як і він, полюбляють яскравість, строкатість і нерозбірливу «нарядність» костюма.

Який же він за характером?

Уроджена добродушність, миролюбність роблять йому честь.

Він — відданий товариш і людина, здатна до жертви, людина імпульсу, пориву, захоплених устремлень душі, з деякою слабкістю до жінок.

Анархіст за переконанням, що свято визнає всі заповіді вчення, він так само, як і його соратник Махно, не марнославний і, ніби підкреслюючи це, він незабаром після свого обрання отаманом, при зустрічі з Махном вступає в його загін простим повстанцем, втрачаючи начальницьке звання.

Мружачись від весняного сонця, Федір огризком олівця виводить на обгортковому папері карпочки.

Пише він дівчині, з котрою тільки вчора познайомився.

Треба, всього лиш, написати вісім слів, але, долаючи їх, оскільки пише з незвички, він сопе й упривас.

Справа в тому, що олівець не слухається його, і літери виходять і кривими, і величезними.

Так чи інакше, але Щусь «цидульку» все ж долає.

У ній їдеться:

«Мила Насте, приходь нині ввечері на місточок. Федя». Цілком задоволений вдалою вправою, переписувач посміхається і міркує:

— Вона прийде, приходили ж інші за першим покликом...

Потім, підвівшись із землі, йде в хату і каже зустрічному повстанцю:

— Агов, товаришу, зроби послугу, віднеси цей папірець, дівчині Насті, в третю хату скраю, де віконниці розмальовані. Сама вона така пишненька, красива...

А коли повстанець замість «гаразд» відчеканює по-морському: — Слухаюсь! Щусь випрямляється, стає ще стрункішим, посміхається і пригадує... море.

* * *

Настя на подвір'ї обтріпувала торішній льон і думала про випадкову зустріч із Щусем.

Вродливий, люб'язний, веселий... от би полюбити такого.

Думки струменіли, як із гір струмки. Погляд у бік воріт і — здивування: у хвіртці чужа людина.

— Що вам?...

А незнайомиць промовив:

— То це ви Настенька будете?

Зашарівшись, ледь чутно:

— Та-ак...

— Це, вам від Щуся аркушик.

Перепитала:

— Це від Феді будете?

— Від нього самого...

З калатанням у серці взяла записку і затиснула в руці.

Потім, почервонівши, соромливо промовила:

— Спасибі за те, що принесли.

А коли «листоноша» вийшов з двору, сіла на в'язку льону і почала читати. Серце калатало, в очах мерехтіло. Прочитала більш чуттям, ніж зором. Забула і про роботу, й про все на світі. У мозку тільки зворушливо-прості слова, що звуть до любові. Завмирає і б'ється сердечко в Насті при думці про близьке щастя.

VII.

Семирічний селянський хлопчик Гриша приніс у хату агітаційну листівку і передав батькові.

Батько — неписьменна людина, потримав в руках, сунув за образ.

— Нехай читця чекає.

А «читець» — 20-літній хлопець Проша — на порозі. Він у хату, а Гришань йому назустріч:

— А мені дядечко мумагу дав.

— Покажи...

— Та он, за образом.

Взяв грамотій у руки аркушик.

Сів на ослін.

Подивився і промовив:

— Агітація...

— Читай, синку, послухаєм!

І Проша почав читати вголос:

«З пригнобленими проти гнобителів — завжди».

«СУТЬ МАХНОВЩИНИ:

Що таке махновщина?

Махновщина — це стихійний, самостійний, революційний рух, що опирається на трудові маси, що прагне в кінцевій меті до ствердження волі і суспільно-господарського благоустрою.

Махновщина — щиро-пролетарський, чисто низовий рух народних мас, що обслуговується винятково силами

робітників і селян. За своєю суттю він — соціальне явище, що формує свою міць з метою захистити завоювання революції, свободи і незалежності і, нарешті:

Махновщина — яскравий факт історичної дійсності, викликаний до життя різнорідними, серйозними й істотними причинами. Справді, вона за глибиною, за своєрідністю і за розмахом далеко перевершує усі відомі самобутні рухи трудящих.

Треба сказати, що російська революція, здійснена народними силами, аж ніяк не здійснює кривні народні інтереси.

— Чому?

Тому, що рух цей — не низовий; він керується згори інтелігентами — політичними пройдисвітами. Ці начотчики далеких їм революційних ідей, присмоктавшись, як п'явки, до тіла народних мас, використовували інтереси трудящих із метою затвердження свого впливу і панування над масами. Проти такого підлого обману трудівників, проти нав'язування зовні чужої, ворожої пролетаріату, волі привілейованого класу на Україні повстали товариші-анархісти на чолі із селянином Нестором Махном. Цей процес, що почався проти державників, вилився спочатку в революційний повстанський рух, а пізніше перетворився на українську соціальну революцію.

Махновщину ні в якому разі не можна вважати простим обуренням, заколотом чи бунтом; ні, це вільний, глибоко ідейний, свідомий, соціальний рух широких трудових мас.

Повна самостійність руху яскраво свідчить про глибоке підґрунтя, на яке спирається ця течія.

Далі: негативне ставлення махновського руху до органів державної влади, хоч-не-хоч, стає і ставленням селянства до усього цього, і навпаки: інтереси трудящих стають інтересами махновщини. Отже, махновський рух — низовий, селянський, трудовий, ваш, і ваші, трудящі, сподіван-

ня, устремління, надії і помисли викладені в ньому.

Звідки взялася махновщина.

Український народ, успадкувавши традицію волелюбства, що збереглася з давніх часів, проніс це волелюбство через сторіччя рабства, і раптом проявив сили хвацькості, що тайлися в ньому, доблесті, відваги і бунтарства.

З цього моменту сили ці набули зрілості, що ґрунтуються на сприйнятті великих анархічних ідей, а сам рух став цілком визнаним і яскраво вираженим соціальним явищем.

Чого прагне махновщина.

Завжди черпаючи ідеї із широких мас, махновщина ревно охороняє їхні інтереси. Тож не дарма селянські маси вважають махновський рух головним рушієм в усіх випадках свого життя.

Будучи типовим рухом найбільш прошарків селянства, махновщина йде по наміченому шляху, і тому перемога махновщини в цілому означатиме торжество селянських низів.

Водночас перемога ця означатиме і торжество соціальної революції. Повстанський махновський (анархічний) рух прагне створити з революційного селянства реально організовану силу, що може боротися з контрреволюцією і відстоювати незалежність і територію вільного району.

Махновщина прагне до світлого, щасливого, вільного, рівного життя і, нарешті: махновщина прагне до здійснення, в ім'я загального торжества ідей, із робітниками, у моральній, а коли буде потрібно, і матеріальній підтримці робітничого класу.

Словом, махновщина — уся від низів, уся за низовий рух, уся за найбільш селянство, за все справжнє — народне.

Спільність між махновщиною й анархізмом.

Негативне ставлення махновщини до капіталізму і державності свідчить про те, що рух — це чисто анархіч-

Махновський рух, що свідомо опирається на принципи анархізму, тобто на право вільної праці, на право громадського самоврядування і на основи безвладдя, є цілком типовим уособленням анархізму.

В ім'я торжества великих ідей він втратив триста тисяч кращих синів свого народу, відкинув союзи з державниками й у важких умовах громадянської війни й приреченого на розправу району гордо ніс і несе чорний прапор із написом: —

«З ПРИГНОБЛЕНИМИ ПРОТИ ГНОБИТЕЛІВ — ЗАВЖДИ»...

* * *

На завершення кілька слів про анархізм: анархізм — не містика, не утопія, не балачки про прекрасне і не крик розпачу. Ні, анархізм, насамперед, великий своєю відданістю пригнобленому люду. Він кличе маси до правди, до героїзму, до самопожертви, до вольових прагнень і, у даний час, є єдиним вченням, якому маси можуть довіритися у своїй боротьбі. А разом махновщина й анархізм тісно переплетені. Це природно, бо й тому й іншому дорогі і близькі ідеї свободи, рівності і братерства. Не дарма повстанський махновський рух з усіх соціальних вчень зупинив свій вибір саме на анархізмі і сміливо та відкрито кинув гасло:

— За безвладдя, вільне, ні від кого не залежне товариство, за вільну працю, за свободу!

Пропагандний відділ штабу армії революційних повстанців (махновців)».

«Агітку» слухали з великою увагою, а коли Проша скінчив читання, глава сім'ї Єгор промовив:

— Виходить так, що ми, сіромахи, нікому не потрібні; один тільки і заступився за нас, це — Нестор Іванович із товаришами. Що й казати, за повстанство і тіло, і душу віддаси, бо воно наше, рідне, мужицьке.

А хлопець, подумавши, сказав:

— Треба б і мені після жнив у повстанці податися.

— Ой, синку, ти в нас один дорослий... ми помочи від тебе чекаємо, отож...

— Не знаю, батечку, кому допомагати: вам чи революції?

— Революція ж не жива.

— Не жива, та велика річ: бач, який переворот вчинила.

— Та воно, так... А ти, мабуть, після жнив йди поволою за нас, безземельних.

VIII.

Дорогою, що гадючилася від села до невеличкої річечки, не кваплячись, простує Федір Щусь.

Кінцева мета його шляху — перекинутий через річку місток. На ньому, із трепетом у серці, його чекає дівчина Настя.

Круглочола, кучерява, червонощока, очі з поволокою, верхня губа капризно накопиена, — така її зовнішність.

Забачивши дівчину, Щусь прискорює кроки і швидко підходить до містка. Вони вітаються, побіжно при цьому роздивляються одне одного.

У його голові майнуло: «Дівця що треба».

А вона думає: «Який ввічливий».

І справді: Настя, від якої аж пашисть молодістю і красою, аж надто подобається Федорові, а він з поштивою показністю, хоче зачарувати її серце. Починається бесіда: говорять про все, що спадає на думку.

У розпал розмови — Щусь:

— А чи не пройтися нам понад річкою?..

Дівчина погоджується.

Повільно йдуть, спочатку уздовж видолинку, потім по крутому схилу.

На вершечку, у тому місці, де річка утворює чарівний вигин, сідають біля куців на землю.

Для Федора ця зустріч — повторення таких же звичних для нього зустрічей, а сама вона, як мовиться, — календарний листок.

А для Насті зустріч із молодиком — низка надій, здійснення дівочих мрій.

Щусь спокійний, дівчина хвилюється.

У впевненому сміхові Федора звучить щось переможне, у сміхові Насті — відтінок жіночої покори.

Час летить, як на крилах.

Наближається вечір: він починає розмальовувати обрій у сині тони.

Щусь, готуючи себе до пісні про любов, ніжно гладить рукою її руки. Потім, звучко наблизивши її до себе, впивається в червоні дівочі губи.

Поцілунок жадібний і полум'яний.

Легко ставши на шлях перемоги, Федір переймається бажанням йти до подальших перемог. Дівчина від поцілунок почуває запаморочення і досі невідоме відчуття знемоги.

А коли вона бере у свої руки руку Щуся і міцно притискає до своїх пишних грудей, то в мозку його проноситься: «Перемога близька». А далі, не контролюючи своїх дій і вчинків, дівчина хилиться до землі.

В голові вмить майнула думка: «Добре бути коханою».

А Щусь, ні над чим не задумуючись, знову стискує Настю у обіймах, цього разу для остаточної перемоги.

* * *

Сидячи за вечерею, Настині батьки ведуть між собою розмову.

— А дівки усе немає: бач, вже у гулянку вдарилася. Як заявиться, то я їй просвітлю віжками ніч темну.

— Не такий ниньки час, батьку, щоб «просвітлювати»: тепер свобода всі строгості знищила.

— Маю право: дитя ж, мос.

— Ти не дуже злилась, у Солоненків де ниньки дочка? Втекла. А чому, запитай, втекла, бо бити почали. Отож і виходить: гнівись, та не прогнівайся.

— Виходить так — що хочу, те і роблю?..

— А ти, як думав: на те й свобода!

— Що ж це, виходить дуля з маком?

— Саме так!

Хазяїн мовчки починає чухати потилицю, а господиня прибирати посуд зі столу.

Мовчання згодом порушується вигуком:

— Ну, лягай, чого стовбичиш, як до осла на приклієвся.

— І справді, час на бічну, бач, очі злипаються...

Прикрутивши лампу, починають вкладатися.

Через півгодини підступно риплять двері, котрі відчиняє дівчина. Із зім'ятою зачіскою, розпаніла, збуджена, вона в дуні вдячна темряві, що замаскувала її непривабливий вигляд.

Насько, це ти?

— Я...

— Що ж ти, калина тобі в рот, допізна венгаспся?

— На досвітках була.

— Ліньки вставати: я показав би тобі «досвітки»...

Мовчання. Не запалюючи світла, роздягається і шмигає в постіль, радіючи, що зійшло благополучно. Але їй не спиться, думки облягають голову.

Лежить дівчина з розплющеними очима, пригадує, передумує і знову «перегортає» події. А час не стоїть на місці: світанок уже проситься у вікно. Настя зустрічає ранок із думкою «милий мій».

IX.

У будинку школи перше засідання Гуляй-Пільської

вільної ради. Слово бере голова ради вчитель Чорнокнижний.

— Товариші. Поздоровляючи вас із сформуванням першої вільної Гуляй-Пільської ради, вважаю за необхідне коротенько торкнутися питання про сутність, устрої і значення вільних, трудових рад узагалі, що виникли нині з ініціативи самих трудящих у нашому вільному районі.

Треба сказати, що характерною стороною громадського життя на тлі партизанської боротьби, на відміну від більшовицьких політичних рад, є самоврядування трудящих у себе на місцях. Визначена початкова форма такого самоврядування — вільні ради трудящих.

Вільні, бо цілком незалежні від якоїсь центральної влади і при цьому обрані на цілком незалежних засадах.

Трудові ж, тому що побудовані на базисі загальної праці і, включаючи в себе тільки трудівників, слугують винятково їхнім інтересам і їхній волі, не залишаючи місця будь-якому політичному впливу.

Кожна така рада є виконавцем волі місцевих трудівників і їхніх організацій.

Ради інших місць, перебуваючи у тісному зв'язку між собою, утворюють вищі в господарському і територіальному відношеннях органи народного самоврядування.

Обнародувана «Реввійськрадою» декларація про початки, спільне положення і про устрій вільних рад являє собою визначену конституцію цих організацій.

Цікаво відзначити, що з моменту свого виникнення ідея про вільні ради почала сприйматися масами співчутливо й у найкоротший строк охоплювати віддалені від Гуляй-Поля райони.

Селяни, нутром зрозумівши нескладну систему вільних рад, повільно, але вірно підійшли до створення цих організацій, а разом уже підійшовши до них, вони, безумовно, стануть міцно триматися за саму думку і, безсумнівно, відчують, що стали на здоровий ґрунт, при якому забезпечене будівництво вільного співжиття.

У той же час у селянських масах починає зріти і поставати на весь зріст питання про необхідність безпосереднього союзу з робітниками найближчих міст.

Наприклад, голос гуляй-пільських селян:

«Робітник, подай руку селянинові», — не залишається осторонь: він поширюється, обговорюється, стає гаслом нашого району і, досягнувши міських робітників, викликає серед них живий відгук співчуття.

І ні оточення різнорідних ворожих сил, ні агітація інших течій не стають на заваді до поширення ідеї зближення.

Ідея вільних, трудових рад своїм зародженням зобов'язана життю. Йдучи від випадку до випадку, ця перехідна форма самоврядування поступово наближала б новий етап — «майбутній безвладний устрій», заснований на принципах абсолютної свободи, рівності і братерства. Скажу іншими словами: анархічна течія цим самим знайшла б своє історичне русло, котре належить йому по праву. Співчуття трудящих є неспоручним доказом волелюбності селян і їхнього твердого рішення, будь що буде, самим брати участь у побудові вільного, незалежного і рівного життя.

У іншій, більш спокійній обстановці, цей саме рух пішов би іншим шляхом, вилився б у інші форми і він би у свою розбудову багато здорового, самобутнього і мудрого.

Воно, треба вірити, зрештою створило б фундамент справжнього вільного, трудового товариства.

Але, на жаль, це тільки мрії, бо жива, сувора дійсність постає в іншому вигляді.

У чому ж річ?

А справа в тім, що на наш район насувається споконвічний ворог праці і свободи — влада. Основним двигуном психології поневоловачів, що наближаються до району (більшовиків і денікінців), є бажання утвердити свою могутність шляхом насильницького усунення волі всіх інших і більше того: повне зведення особистості до становища неживої речі.

Подібними прийомами ті й інші державники зводили б напівцець всі зусилля і досягнення трудящих.

В одному випадку життя і надбання селян віддавалися б у кабалу «Вциків» і «Раднаркомів», тобто купки авантюристів, спеців-політиканів, що спритно приборали до рук трудящих і перетворили соціальну революцію у невпевнене бродіння мас.

В іншому випадку селянство чекало б насильницька система привілейованих «джентльменів», що ховаються за спину золотопогонних завойовників. З таким становищем селянство, що скуштувало плід від древа свободи, звичайно, миритися не могло і не хотіло; от чому воно стало, згуртованою лавою, на захист потоптаних інтересів і осяяного променями волі краю.

Стало, бо не хотіло остаточного державного соціального поневолення, економічного пограбування і політичного безправ'я.

Я, — закінчусь Чорнокнижний, — закликаю вас берегти селянську мрію, — вільні трудові ради, — як зіницю ока, такі ради забезпечують народу правдиве самоврядування самих трудящих, котре веде до справжньої свободи, до справжньої рівності, щирого братерства.

Х.

Біля хати, де розташувався штаб махновської армії, вартовий з карабіном і декілька коней, прив'язаних до частоколу.

Зсередини в хаті помітні сліди «вторгнення»: завалений паперами стіл, на ослонах верхній одяг і амуніція, на підвіконнях — зброя.

Колю телефонного апарата, на скрипучому табуреті, сидить голена, із розумними очима, інтелігентного вигляду людина.

Це — начальник штабу повстанських військ Віктор

Бслап. Біографічні дані «начштабу» далеко не відповідають його зовнішньому вигляду.

І справді: син бідного селянина, котрий не має нічого спільного з класом епохи, що відмирає, він у той же час має неабиякий розум, вправність, кипучу енергію і твердий характер, а своїми знаннями не поступиться будь-якому інтелігентові, хоча до всього дійшов самоосвітою.

Приєднавшись до руху, він за короткий час стає керівником штабу махновської армії і на цій посаді щосил виявляє дивовижні здібності стратега. За весь період його діяльності на цьому поприщі махновська армія не терпить жодної серйозної поразки. Навпаки: низка безперервних перемог закріплює за ним славу знавця військової справи.

Кинувши швидкий погляд на аркуш «спішні справи», керівник штабу гукає в телефон:

— «Начштаб» наказує «комдивові» Марченку одразу ж з'явитися в штаб армії.

Думки ж Бслапа мимоволі сягають в інший бік, далекий від штабних справ. В очах — образ білявої дівчини, її інтонації, жести, рух. Жагуче бажання бачити її наптовхує на думку про втечу із канцелярії хоч години на дві; але піти, власне, не можна: нікому передати чергування.

На щастя, до кімнати входить член штабу Ісидор Лютий.

— От же випадок... Приступай, товаришу, до виконання обов'язків «начштабу», інструктуй, коли прибуде Марченко, у дусі цього наказу, а я до десятої години відлучуся...

Розстаючись, посміхаються: один, що зайняв, хоч на якийсь час, відповідальне командне місце, інший, бо хоч на кілька годин звільнився від «дамоклова меча».

За сім верст від Гуляй-Поля, у колишній поміщицькій садибі розташувалася вільна, трудова, безвладна комуна номер один, котра об'єднала навколо себе сільську бідноту.

У могутньому революційному пориві, викликаному нагальною потребою, за почином самих селян, утворився цей колектив.

Це не було штучне, показове заснування, що користується всілякою підтримкою держави, як звичайно практикувалося в більшовиків, а була справді трудова спілка «від сохи», пролетарів, що цінують і люблять своє діло.

Крім фізичної праці і братерського співжиття, кожен член цієї комуни вбачав у ній необхідну моральну і матеріальну підтримку, а також мав повне внутрішнє задоволення, бачачи свої ідеали, котрі здійснювалися на практиці.

У комуні існував принцип товариства, братерська солідарність і рівність при обов'язковому, для осіб обох статей, труді.

Тимчасове керівництво справами комуни доручалося по черзі всім членам. По виконанні керівного завдання, кожний повертався до своїх прямих обов'язків.

Ось чому, тільки-но прибувши з Гуляй-Поля, відряжені туди у справах комуни, її члени Матвій Момченко і Дуся Ковальченко направилися прямо на жнива у поле.

Був кінець літа. Серпневий вечір був теплим і п'яним.

Промені призахідного сонця прощально ковзали по полю і висвічували поверхню ставка, від чого вода в ньому зблискувала, мов дзеркало.

Коли з'явилася життєрадісна дівчина, один із парубків радісно вигукнув:

— А ось і наша Дуся!

А інший, звертаючись до неї, поскаржився:

— Цілий день без тебе в мовчанку граємо, жодної пісні...

— Співати розучилися, чи що?

— Співати не розучилися, та без твого заспіву нічого не клеїться.

Блакитноока веселуха посміхнулася і, задоволена, проговорила:

— За мною затримки не буде, — і дзвінким голосом затигла:

«Сонце низенько, вечір близенько,

Вийди до мене, моє серденько».

Молодь підхопила слова дівчини.

А віддалік — розмова між чоловіками:

— Ну що, Момченку, нового в Гуляй-Полі?

— Та те, що денікінці напірають, так і дивися фронт прорвуть. Їхня стрілянина й сюди доліта. А я кажу: нам нічого чекати, коли прорвуть: тре' увечері збори й збирати загін добровільних рекрутів.

Лігній бородань-співрозмовник, хвилюючись, вигукнув:

— Які тут збори: треба йти скопом на поміч своїм і всь!

— А як же комуна?...

— Казала-мазала... комуна на дівчат залишимо.

Дівчата, почувши розмову, відгукнулися.

— Йдіть сміло, ми без вас справимося.

— Ясна річ.

Та ось робота завершена, і всі вервечкою повертаються до гуртожитку, незважаючи на втому, бадьорі і збуджені.

Замислена тільки Дуся.

Випадкова зустріч із Бєлашем і майбутнє сьогоднішнє побачення з ним, хвилюють її безмежно.

Вона вагається: йти чи не йти; але, зрештою, вирішує «Піду».

ХІІ.

Вони зустрілися в сквері, що упритул до площі.

Белани підійшов до Дусі впевненою ходою і, вітаючись, клацнув шпорами.

Потиснувши руки, всміхнулися і, пройшовшись по головній алеї, звернули в бічну.

Віктор спочатку крокував великими кроками і парайшла не в ногу, але потім пристосувався. Обом було приємно і весело.

Проминувши село, опинилися за цариною. Навкруги поля жита. При повному безлюдді вони йшли обійнявшись. Їм здавалося, що разом із їхньою любов'ю тріумфус і навколишня природа; околиця, втопаючи в променях призахідного сонця, являла собою чудову картину, співзвучну почуттю, що наповнювало серця закоханих.

ХІІІ.

Денікін, розраховуючи на заплутаність української обстановки, на затяжну боротьбу петлорівської Директорії з більшовиками, сподівався без зайвих труднощів зайняти велику частину України і провести лінію свого фронту, бодай за північними межами Катеринославської губернії.

Але війська його знезацька наткнулися на завзяту, добре організовану і сильну армію махновців.

Після декількох боїв денікінські війська почали відступати в напрямку Дону й Азовського моря.

За короткий час весь простір від села Пологи до моря було звільнено від них.

Махновські частини зайняли ряд важливих вузлових станцій і міста Бердянськ та Маріуполь.

Починаючи з цього часу, тут створився перший проти денікінський фронт, на якому махновська армія протя-

гом кількох місяців стримувала потік контрреволюції, що лився з Кавказу.

Фронт цей розтягся потім на сто з гаком верст, від Маріуполя на схід і північний схід.

Боротьба набула завзятого і жорстокого характеру.

Незважаючи на добірність денікінських військ, що складалися в більшості з офіцерів, на добре озброєння і переважаючу чисельність, що набагато перевищувала махновців, — нападники не змогли подолати повстанців.

З одного боку вишкіл бойових офіцерів із їхньою мужністю, з іншого: доблесть, революційний ентузіазм і самосвідомість трудящих.

У той час, коли повстанці мужньо билися з денікінцями, з півночі насувалась нова небезпека — полчища більшовиків, що наближалися, несли на своїх багнетах, подібно денікінцям, одержавлення, тобто прагнули відібрати в населення політичні права, несли нове соціально-економічне поневолення.

XIV.

Два анархісти, Коган і Зонов, розмовляють між собою про мету керманича руху:

— Як на мене, Махно поставив за мету, будь що буде, втілити практично в життя анархічне вчення, йдучи при цьому не від ідеї до життя, а від життя до ідеї.

— Цілком правильно. І треба сказати, що цю важку задачу йому, зрештою, вдасться виконати.

— Навіть при невиконанні завдання за ним утвердиться звання першого анархіста-практика.

Тріскотить телефон, викликаючи когось із культурно-просвітнього відділу.

Розмова припиняється.

Світає. Квітнєве сонце щедро посилає промені на землю. Усюди зелень. Одне слово, у повітрі відчувається весна.

А в людей — далєско не весняний настрій.

Фронт наблизився до самого Гуляй-Поля, і боротьба на ньому набуває жорстокого і затяжного характеру.

Можливо тому, що борці «криють» один одного із змінним успіхом, здається, змаганням не буде кінця.

Денікінці лізуть до «Махнограда», як вони йменують Гуляй-Поле, будучи впевнені, що з падінням цього пункту вони вийдуть переможцями. Зі сходу лавину денікінців стримують партизанські частини різних національностей, а з південного боку села білі частини громить особлива «єврейська батарея», котра обслуговується винятково євреями: і артилеристами, і прикриттям до батареї.

На долю цієї батареї, що діє під керівництвом повстанця Абрама Шнейдера, випадає честь захищати центр махновського руху від вторгнення білогвардійських полчищ.

Батарея діє за всіма правилами військового мистецтва: приціли точні, цілі визначені, втрата ворога безсумнівна.

У розпал дії артилерії рядами гарматної обслуги поширюється чутка:

— Батько прибув.

І, справді, у супроводі кількох командирів, на ворогій кобилиці Дуні з'являється Махно.

Командир батареї Шнейдер, наблизившись до командарма, вітає його і просить дозволу зібрати всіх артилеристів, щоб вони могли в цей важкий для них час бачити і привітати керманіча руху і набратися для боротьби нових сил.

— Не в той час прибув я до вас. Бач, яка спєкота... Але, так уже й бути, трубїть збір.

гом кількох місяців стримувала потік когнтрреволюції, що лився з Кавказу.

Фронт цей розтягся потім на сто з гаком верст, від Маріуполя на схід і північний схід.

Боротьба набула завзятого і жорстокого характеру.

Незважаючи на добірність денікінських військ, що складалися в більшості з офіцерів, на добре озброєння і переважаючу чисельність, що набагато перевищувала махновців, — нападники не змогли подолати повстанців.

З одного боку вишкіл бойових офіцерів із їхньою мужністю, з іншого: доблесть, революційний ентузіазм і самосвідомість трудящих.

У той час, коли повстанці мужньо билися з денікінцями, з півночі насувалася нова небезпека — полчища більшовиків, що наближалися, несли на своїх багнетах, подібно денікінцям, одержавлення, тобто прагнули відібрати в населення політичні права, несли нове соціально-економічне поневолення.

XIV.

Два анархісти, Коган і Зонов, розмовляють між собою про мету керманича руху:

— Як на мене, Махно поставив за мету, будь що буде, втілити практично в життя анархічне вчення, йдучи при цьому не від ідеї до життя, а від життя до ідеї.

— Цілком правильно. І треба сказати, що цю важку задачу йому, зрештою, вдасться виконати.

— Навіть при невиконанні завдання за ним утвердиться звання першого анархіста-практика.

Тріскотить телефон, викликаючи когось із культурно-просвітнього відділу.

Розмова припиняється.

Світає. Квітнєве сонце щедро посилає промені на землю. Усюди зелень. Одне слово, у повітрі відчувається весна.

А в людей — далеко не весняний настрій.

Фронт наблизився до самого Гуляй-Поля, і боротьба на ньому набуває жорстокого і затяжного характеру.

Можливо тому, що борці «криють» один одного із змінним успіхом, здається, змаганням не буде кінця.

Денікінці лізуть до «Махнограда», як вони йменують Гуляй-Поле, будучи впевнені, що з падінням цього пункту вони вийдуть переможцями. Зі сходу лавину денікінців стримують партизанські частини різних національностей, а з південного боку села білі частини громить особлива «єврейська батарея», котра обслуговується винятково євреями: і артилеристами, і прикриттям до батареї.

На долю цієї батареї, що діє під керівництвом повстанця Абрама Шнейдера, випадає честь захищати центр махновського руху від вторгнення білогвардійських полчищ.

Батарея діє за всіма правилами військового мистецтва: принципи точні, цілі визначені, втрата ворога безсумнівна.

У розпал дії артилерії рядами гарматної обслуги поширюється чутка:

— Батько прибув.

І, справді, у супроводі кількох командирів, на ворогій кобилі Дуні з'являється Махно.

Командир батареї Шнейдер, наблизившись до командарма, вітає його і просить дозволу зібрати всіх артилеристів, щоб вони могли в цей важкий для них час бачити і привітати керманіча руху і набратися для боротьби нових сил.

— Не в той час прибув я до вас. Бач, яка спекота... Але, так уже й бути, трубить збір.

Звучить ріжок сурмача.

До артилеристів, котрі вишикувалися, на коні впритул підїжджає Махно і виголошує коротку промову:

— Товариші євреї, я вражений вашою хоробрістю. Ви своєю мужністю довели не тільки наявність героїзму і щирої згуртованості із селянською армією, але й те, що єврейський народ має запас доблесті, волі і честі, а також готовності до самопожертви, а тому заслуговує всілякої поваги. Ви, бійці, своєю безстрашністю скріпили узи щирого братерства і товариської солідарності з українським народом, і я вірю в те, що братерські зв'язки ці міцні й нерозривні.

Хай живе гордість махновської армії — єврейська повстанська батарея і її відважний командир Абрам Шнейдер!

Багатьох бійців, а також і командира батареї це просте слово зворушило до сліз.

Командарм також не може приховати своїх почуттів.

Артилеристи в піднесенні духу:

— Промовляй до нас, Батьку, раді тебе чути.

— Ще скажу вам, товариші євреї, що я твердо вірю у вашу самосвідомість і честь, і вірю, що завдяки вашій сміливості нам вдасться відстояти наші позиції від натиску золотопогонної мерзоти, котра несе із собою реакцію і поневолення.

Громоголосне:

— Ура-а-а! — гримить балкою.

Тим часом денікінці намацують місцероганування батареї і відкривають по ній ураганний вогонь.

— Зараз ми їх...

І гармати батареї негайно відповідають нищівним вогнем.

— Їдь, Батьку, звідси: бачиш, білі пристрілялись.

— Не так страшно...

— Якщо когось уб'ють — не біда, а ти в нас один...

Але не застерєження, а необхідність відвідати інші місця бою змушують Махна залишити артилерійський полігон і виїхати на іншу ділянку фронту. Тим часом страшна і невідворотна небезпека підстерігає батарею: у ту ж ніч, обхідним маневром, денікінці наближаються до місця перебування артилерії і відкривають по ній кулеметний вогонь.

Оскільки супротивник близько, гармати стріляють майже впритул, але сили далеко не рівні: з одного боку сотні, з іншого тисячі. Кинувши гармати, переходять до карабінів і гвинтівок, але і це мало допомагає: згубні скоростріли косять і косять партизан...

Командир батареї Абрам Шнейдер, оцінивши становище безвихідним, вистрілює в наступаючих весь заряд парабелума, залишивши, утім, один патрон для себе.

Як тільки зграя білих оточує його з усіх боків, він пристає до скроні холодне дуло револьвера і натискає на курок.

XVI.

П'ятимільйонне населення Херсонщини і Катеринославщини закрутилося у вихорі революційного виру, а в центрі цього буревію української соціальної революції — Махно.

Махно, врахувавши віками накопичену в українському трудовому народі революційну енергію і дух вільності, що таївся в ньому, обрушує цю гігантську силу на сучасний лад.

Вступивши з цією метою в рішучу боротьбу, він стає живим втіленням бунтарського духу селян — провідником руху трудящих.

Водночас він є й ідеологом анархічного руху, що бере свій початок від Бакуніна і Кропоткіна.

В обох ролях він рішучий, суворий і самовідданий.

Захопленого в полон повстанця Овчару приводять до генерала Шкуро. Генерал, що давно виношував думку про об'єднання з Махном, уздрівши повстанця, вирішує остаточно реалізувати свій намір і, залишивши спантелечених і вартового, і полоненого, іде в дивізійну канцелярію.

Повернувшись через півгодини, він спочатку піддає повстанця допиту, а потім вручає йому запечатаний конверт.

— Передаси це Махнові і скажеш, що я чекаю відповіді.

Блискавкою вискакує зі штабу шкуровської дивізії повстанець і мчить з усіх ніг. Рівно через добу він з'являється в повстанському таборі.

Зрозуміло — прямо в штаб армії.

— Ти чого?

— Мені б Батька тре побачити, от йому Шкуро цидульку шле.

— Пропустити його.

Махно, залишивши інші справи, одразу ж приймає Овчару, розпитус про все і поздоровляє зі свободою.

Потім звичним рухом виймає вміст конверта і починає читати. На друкарській машинці видрукувано:

«Н-ська кавалерійська дивізія

Добровольчої Армії.

Загін особливого призначення.

Отаману Партизанських Війск БАТЬКОВІ МАХНОВІ.

м. Спсельникове,

5 Травня 1919 р.

Захоплений Вашим героїзмом і знанням військової справи, і цим пропоную Вам, в ім'я порятунку Великої і Неподільної Росії об'єднатися для спільної боротьби проти жидів, більшовиків і інших революціонерів.

Спільність інтересів у боротьбі принесе нам бажану перемогу. Смію Вас запевнити, що в моїй особі Ви знайдете незмінного союзника.

Про Вашу згоду спільної дії сповістіть мене з посланням, вказавши час і місце зустрічі для остаточного скріплення нашого союзу,

Командир загону особливого призначення:

Генерал від кавалерії Шкуро».

Коли Махно оголошує членам штабу, що були в кімнаті, це послання, Бєлаш вилаявся:

— Ог ідіот...

А Сидір Люгий:

— Мало того: цілковитий неук в абетці революції.

Махно ж, подумавши, каже:

— Здайте папірець товаришу Аршинову, щоб висміяв у газеті «Путь к Свободе»... Пропоную, товариші, перейти до наступного питання черги денної засідання.

* * *

Тоді, коли в штабі махновської армії читають дивне послання генерала, до села Гай, розташованого недалеко від залізничної колії, наближається загін шкуровської кавалерії.

Прибулі не марнують часу.

Скликають сход.

Виловлюють і піддають шмаганню підозрюваних у співчутті до махновщини селян.

Обкладають жителів контрибуцією.

Реквізують продукти і фураж і, на закінчення, палять хати ворожих, на їхню думку, до Добрармії осіб, знімаються з місця для того, аби у сусідньому селі вчинити те ж саме. В цілому набіг був помстою з боку білих за підтримку повстанства.

Так чи інакше, але село Гай, охоплене вогнем, палає, як величезний смолоскип.

Кудкудачучи, посягся вуличкою кури, верещать поросята, реве від жаху худоба, а люди... безпомічні борються з вогненною стихією, стоять за річкою, із страхом і скорботою в серцях спостерігаючи, як величезне полум'я немилосердно пожирає скупчені будівлі.

Розмовляють безземельний із «серядняком»:

— Ну, тепер бачиш, що роблять білі?

— Бачу, брате, бачу. Нам теперечки одне і залишилося: йти війною на них.

XVIII.

— А я думав, ви не прийдете...

— А чому б мені і не прийти, боюся вас, чи що?.. Ха, ха, ха, анітрохи... — відповідає смаглява, чорноока дівчина Тетяна.

Ведучи напівжартівливу розмову, молоді люди простують по знайомій для Щуся дорозі, понад річкою...

Федір — цікавий кавалер: він сипле каламбурами, жартами і дотепами, як із рогу достатку, не даючи ні на хвилину нудувати співбесідниці.

Шлях їх недовгий: той же крутосхил «біля кущиків». Такий же вкрадливий голос.

Раптом, зненацька для нього:

— А що потім?..

— Поїдемо...

— На край світу?!

— Та ні, далеко, далеко, зі мною разом.

— Ха, ха, ха: на однім коні! У всякому разі, цей крок треба обміркувати.

Зрештою, пестощі Щуся роблять своє діло: дівчина стає м'якшою і зговірливішою.

— Ви мені подобається... така мила...

Вони зливаються в поцілунку.....

А коли Тетяна вдається в сльози, то Федір на розраду:

— Ну, й дивачка ж ти, Тетянко; це ж завжди так буває... Не думай, що кохання — вічна гра «хто кого». Ні, кохання — бистрина, по якій мчить водоспад.

На ранок біля хаги, де квартирує Щусь, лігній вістовий розмовляє з Тетяною:

— Хто ж ти така будеш?

— Та я Федорова наречена.

— Ха, ха, от теж бовкнула!

— А що?

— Скажу тобі відверто: багато в нього таких наречених.

Таня безсило притуляється до хати і, затуливши обличчя руками, схлипує, мовби маленька дитина.

Вістовий, дивлячись на неї, переймається жалістю:

— Не плач, красуне, у наших місцях за жарт не дорого беруть.

— Ви нехороший: налякали до смерті... Скажіть хоча б йому, що я тут.

— Ну, що з тобою поробиш, треба піти доповісти.

Входить у світлицю, котру займає комдив.

Тупцює на місці і, підбираючи слова, говорить:

— Знову якась дівчина до тебе, не знаю...

— Хто така? — запитує Щусь, миттєво здогадуючись, що чекає його Таня.

— Морока з цими бабами: дуже неспокійний елемент... бурмоче він про себе, натягаючи кавалерійські чоботи.

XIX.

Кабінет головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії Денікіна.

За столом бореться з купою паперів генерал. Біля нього начальник штабу Романевський. — Ваше превосходительство, не відмовте підписати... — Головнокомандарм втуплюється поглядом у папір і читає:

ОГОЛОШЕННЯ.

З метою успішної ліквідації розбійницького пар-

тизанського руху, що несе жителям смерть і руйнацію. Головнокомандуючий збройними силами Півдня Росії наказав негайно видати нагороду в розмірі півмільйона рублів готівкою тому, хто доставить живим або мертвам ватажка зраї бандитів, відомого партизана-грабіжника — батька Махна.

ГОЛОВКОМАНДАРМ...

І прочитавши й подумавши, підписує: Денікін.

— Це, Ваше Превосходительство, буде мати величезне значення... принада...

— Ви гадаєте?

— Авжеж... — Потім, дивлячись прямо в очі сидячому, клацнувши шпорами, «Начштабу» йде з кабінету.

— Пустили б мене на фронт, показав би я цьому Махну, де раки зимують, — думав генерал, беручись за читання відкладеної книги.

Але читати так і не вдається, бо вістовий кладе на стіл реляцію корпусного командира Май-Маєвського.

Коротконогий, лупатий, вічно під винним дупком, генерал телеграфно доносить із фронту:

— Махновські банди розбиті вщент, сам Махно знищений.

— Слава Богу, одним лихом менше, — думає генерал, а на депеші накладає резолюцію.

— З молодців молодець!

XX.

На зеленій галявині, заклавши руки під голову, лежить Щусь і мріє.

Думки витають на всі боки.

А перед очима образи двох дівчат.

Він пробус позбутися бодай одного з образів, але це йому не вдається.

Обриси кучерявої Насті і чорноокої Тетяни і, зрештою, призводять його думку до вихідної точки: любити...

але котру? Настя скромна, але водночас ласкава і запальна, Таня жвава, зате стримана і спокійна. Звичайно, Настю любити... При останньому слові Щусь, із нальотом схованої добродушної іронії, посміхається: от свиснуть у похід, туди до ненаситного чудовиська, ім'я якого фронт, і це саме кохання тільки й бачили. Ну і нехай, — далі думає він, — соплі розпускати не стану...

А почуття ніжності до Насті, що закралося в серце, диктує зовсім інше: мила вона мені, може із собою прихопити?

Проте, через мить, він, під натиском нової думки, перевертаючись на бік, шепоче сам до себе:

— Та що я, з глузду з'їхав: у ліс дрова не возять.

Тим часом, серце не дає спокою...

— Гаразд, як буде, так і станеться, — думає він, підводячись із землі, і вже на ходу:

— Любов — річ сильна, з нею теж треба боротися.

* * *

Працюючи в полі, Настя думає про одне: хоч би скоріше дотягти до вечора.

У думках проноситься: «зустріч, пестоці, цілунки», а потім промайнуло — поворожу.

Нахилившись, вона зриває квітку рум'янку:

— Любить, не любить, плоне, поцілує, до серця притисне, до чорта пошле, своєю назве. Дівчина задоволено усміхається.

Раптом її увагу привертає тупіт копит.

Випрямляється і, приставивши козирком руку до брів, вдивляється.

Потім відразу визначає: повстанці.

А коли по дорозі починають гриміти колеса «тачанок», для Насті стає зрозуміло, що повстанці виступають у похід.

Пронизує думка: і він поїде...

І вона, не втрачаючи жодної миті, на подив ін-

ших, залишає роботу в полі і мчить навпростець до шляху.

— Що, мо' проводжати кого? — залишається без відповіді.

Перестрибуючи на бігу через калюжки і канавки, мчить дівчина напереріз повстанцям.

Коли вона досягає битого шляху, то бачить коней, що навскач несуться, запряжених у тачанки: кавалерія вже промчала.

Та, на Настине щастя, з однієї з тачанок падає поклажа і тачанка зупиняється саме навпроти дівчини.

Подивившись на незнайомку, літній повстанець каже своєму товаришу:

— Ох, і гарна ж вродилася на світ дівчина.

А «дівчина» у відповідь:

— Назовсім, дядечку, їдете?

— Щось на зразок цього, красуне.

— Візьміть мене з собою.

Повстанець здивувався: жартує чи ні?

— Що ж, коли кортить, сідай. Тільки поквапся: бач, наші куди подалися...

Спочатку мчали — на повний хід, а як нагнали своїх, сповільнили.

Літній повстанець, що виявився балакучим, пускається в розпити: як і що?

Дівчина обережна у відповідях, але раптом робить промах, запитавши щось про Щуся.

— Он воно в чому річ, — думає про себе співрозмовник і вже більш ні про що не розпитує втікачку.

А в її голові одна завзята, невідчепна, неспокійна думка: «як би побачити Федю».

XXI.

В міру визволення від денікінців того або іншого ра-

йону селяни негайно, самостійно приступали до суспільно-господарського будівництва, незважаючи на те, що становище, часом, вимагало від них зовсім інших спільних зусиль по обороні краю від реакційних сил, що напосідали на район.

Першими самотужки створеними селянськими органами були районні з'їзди селян, робітників і повстанців.

За допомогою цих органів селяни зуміли згуртуватися, оглянутися навколо і визначити господарські й політичні завдання, що стояли перед ними.

Питання, розглянуті на цьому з'їзді, були: попередження небезпеки з боку Денікіна, проведення в життя добровільної мобілізації (заклик до трудящих) і створення районної військово-революційної ради працюючих.

Заодно були дозволені в позитивному значенні питання: взяття селянами на своє утримання повстанської армії, організація центрального відділу постачання армії і заклик до заснування всюди вільних рад. Планомірне впровадження органів самоврядування на місцях провадилося систематично, незважаючи на бойову обстановку, що сильно гальмувала хід роботи.

В галузі просвітництва — прийняття вільної школи і запровадження в життя методу навчання Феррера доповнювали добрі починання трудящих.

Організовані, водночас, заняття з неписьменними і введення для повстанців курсу політичної грамоти, а також заснування цілої низки культурно-просвітніх організацій свідчили про те, що суспільні сили, у тісному контакті з повстанською армією, виявилися «весняним» цвітом.

* * *

Розкласена по Гуляй-Полю афіша повідомляла:
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ВІДДІЛ ШТАБУ

АРМІЇ МАХНОВЦІВ. СПЕКТАКЛЬ.

У театрі КОЛІЗЕЙ

У неділю 7 Травня 1919 року йтимуть:

драма в 3-х діях «НЕ ПЛАЧТИ»...

і комедія:

«ХИТРИЙ ШВЕЦЬ І ПАНСЬКА ХВОРИСТЬ».

На закінчення танці. Початок рівно о 7 вечора. Режисер Лен.

50% з виручки — на користь поранених партизанів загону

Батька Махна.

* * *

Зал забитий вшени, пожвавлення і невимушені веселощі.

На спектаклі були присутніми чимало представників командування повстанської армії. Серед танцюючих можна було бачити Бєлана з Дусею і Щуся з Настею.

Задоволені були усі. І коли в залі почали гасити вогні, учасники «танців» залишали приміщення радісні і збуджені.

* * *

Розпечатавши лист, командарм прочитав написане на ватманському папері послання:

— Бердянські пошти цим висловлюють культурно-просвітницькому відділу штабу повстанських махновських військ свою подяку за пожертвуваний штабом папір на видання часопису «Южно-русская муза».

За дорученням групи:

Григорій Оцупенко. Петро Листва.

XXII.

У, потайнога, не сказав, що ти начальник штабу... Від інших довідалася...

— А тобі що, не все одно?

— От і не все одно. У мене діло... Я не збираюся тут байдикувати навечно...

— То що ж: за моря?

— Не за моря, а розвідницею хочу бути.

— Гадася, це легка справа? Ти ж не тямуха в цьому, куди тобі...

— А от, візьму і вивчуся.

Віктор, дивлячись на Дусю, задумався: «Що сказати їй на це?»

Цю думку перебила інша: «Кохана»... І, як би на підтвердження, у грудях сколихнулися почуття, але він пригамував цей порив.

Третя думка, що раптово майнула, затьмарила собою попередні: «Усе для руху»... Вона здалася йому серйозною, важливою, найголовнішою. І він мовив:

— Ну, що ж, послужи рухові, зараз я дам записку до товариша Голика: він зробить усе, що ти бажася.

А як же наша зустріч сьогодні, о котрій?

— Ти вирішила пожертвувати багато чим, це похвально; я думаю, ти, люба, зможеш відмовитися і від сьогоднішньої зустрічі, бо в мене по горло роботи.

Та, Віно, вона прощальна, тому...

Бєлан підвівся, бажаючи показати, що його все-таки чекає робота.

— Буду на старому місці, о восьмій. А зараз бувай. Чуся, телефон тріскотить невагомно.

І щойно Дуся, задоволена, переступила поріг хати, Віктор кидас в телефон:

Колю апарату «Начштабу». Що? Не може бути!..

Від зустрічі з дівчиною Віктор ухилився не дарма: у штабі панувала тривожна атмосфера, і, судячи з того, як квапливо рапортували ординарці, як нервувалися штабні, можна було відразу визначити, що на фронті не все в порядку.

XXIII.

Рано-вранці по Гуляй-Полю розквітли сірого кольору листівки:

ВІДОЗВА.

Військово-революційний штаб повстанців на Україні (махновців), піднявшись на боротьбу за повалення зганьблених банд золотопогонного царського генерала Денікіна — злого вітчима України і народу, — закликає всіх і кожного встати як один проти гнобителів, що несуть на своїх багнетах власництво і неволю.

Настала мить, коли ми маємо грудьми відстояти від навали денікінської реакції — слуг буржуазії — вільний Гуляй-Пільський район.

Над тобою, мій друже робітник і селянин, нависла грізна небезпека і тому потрібно усі твої сили, щоб дати українському народові право на вільне життя, мирну працю, повну незалежність і рівність. Хай живе право і щастя — рівність і братерство!

Оригінал підписав: Головнокомандуючий повстанськими військами на Україні:

Нестор Махно.

Скріпили члени штабу:

Олексій Марченко. Сидір Лютий.

Поява цієї відозви у Гуляй-Полі була, по суті, запізною, бо артилерійська канонада вже долунювала до села. Кожен мешканець знав, що за декілька верст стоїть жорстокий ворог, котрий прагне будь-що вирвати в повстанців перемогу.

Настрій у селян тривожний. Кожен думає: здолають повстанці — знову воля і незалежність; денікінці — насильство, сваволя, здирство.

* * *

Тим часом на фронті тривають криваві битви.

Командир кіннотників Федір Щусь, спішившись, вислуховує повідомлення розвідника і побіжно віддає розпорядження помічникам:

— Лівому флангу наказую відступити до Марфо-

поля, правому, у той же самий час, узяти ворога в облогу!

— Слухаюсь, товаришу!

— От веселеньке дільце буде, — посміхаючись, думає про себе «комдив».

А противник, котрий нічого не підозрює, напірає по всій лінії фронту.

Зненацька для білих — ліворуч рух махновців.

— Ага, утікають. Вперед! Ура-а-а!

І декілька ескадронів денікінської кавалерії кидаються «навздогін» за «відступаючими».

А праворуч обхідний рух.

У лавах добровольців замішання.

З обох боків йде в хід холодна зброя.

Лемент, стогони, кінське іржання, випадкові постріли, а над усім — жах.

— Ми попалися... — нарешті доходить до білих офіцерів.

— Наша бере... — пронизує думка голови партизанів. Так чи інакше, але махновці вдало використовують помилковий «рейд» денікінців.

Змагання в спритності руху і миттєвості «рубки» на шаблях йде повним ходом.

Попереду всіх ватажок кавалерійського «турніру» Щусь. Він не раз ризикує скласти буйну голову від шаблі, або бути нанизаним на піку.

Але не з таких він, щоб помилятися в розрахунках; навпаки, спритно вивертаючись від ворожих ударів, він на смерть б'є ворога.

Справу остаточного успіху операції завершують лівофлангові, що повернули зброю проти переслідувачів.

У результаті білі розпорошилися, не витримали, змішалися і почали «втікати». Летять вони, мов зайці від гончих, а по п'ятах — махновці.

— Дивися, дивися... Таганрог, як би нам у пастку не

влізти... Пришпорили коней, зупинилися, а Щусь, котрий виріс як з-під землі, кричить, що є сили:

— Назад, товариші, назад: досить...— і більш спокійним голосом:

— Цього разу не добили, іншим поквитаємось.

XXIV.

Чорної, як вороняче крило, ночі, Дуся переходить денікінський фронт і досягає села Апостолового, зайнятого Добрармією. Її завдання на перший раз було не з важких: визначити розташування і чисельність військових частин, що напірали на Гуляй-Поле з заходу.

Благополучно прибувши в село, вона пробирається між хат до місця притулку. У цей час місяць, що, як на гріх, вплив з-за хмар, починає зрадливо освітлювати землю.

Дівчина притискається до стіни однієї з хат і, затамувавши подих, чекає бажаної темряви.

Несподівано з боку сусідньої хати з'являється людська тінь, можливо, теж вивідувача.

І тої ж миті чується окрик:

— Стий!

Коли незнайомиць кидається убік для попередження інших, лунає сухий постріл гвинтівки.

Невідомий падає на землю.

Розвідницю охоплює жах.

Але на нього часу немає: скоріше б сховатися. На її щастя, з хат починають вибігати стривожені пострілом люди.

Серед метушні, що зчинались, Дуся втікає з місця події і, зрештою, знаходить хату гуляйпільської селянки Палажки.

Не запалюючи вогню, та впускає дівчину в хату і вкладає спати.

Для Палажки паролем пролунали слова розвідниці:
— З Гуляй-Поля...

Ці слова були сильнішими від будь-яких наказів, прохань і запевнень.

Ще б пак: селянство явно і тасмно співчувало махновському руху, вбачаючи в ньому здійснення заповітних надій про волю.

На ранок (день був базарний) розвідниця, вийшовши з хати, зміпалася в натовпі.

До пізнього вечора вона збирає потрібні відомості, а як тільки пітьма огорнула землю, повертається під гостинну стріху селянки Палажки.

— А я хвилувалася за тебе, уже чи не трапилася яка оказія?

— Запізнилася я, тіточко, а поганого нічого не трапилося.

— А я, дурна, думала і те, і се...

Господиня накриває стіл до вечері, але дівчина нервується і поспішає:

— Треба б рушати в дорогу.

— Встигнеш ще. А слухай, передай уклін моїй свекрусі Онисії, і зовиці Килині, і ще...

Дуся хоче, але не в силах запам'ятати усіх осіб, яким треба передати то уклін, то добре побажання, то ще щось.

Розстаються на порозі.

Вечірня темрява поглинає Дуся.

Палажці раптом стає жаль гостю, і вона витирає сльози рукавом.

За півгодини розвідниця переходить найнебезпечніший етап свого шляху — фронтову лінію.

Усе поки йде якнайкраще.

Раптом позаду кроки, гамір, рушничні постріли і гонитва.

Не втрачаючи ані миті й усвідомлюючи, що поряту-

нок тільки у втечі, Дуся зривається з місця, і швидше лані мчить вперед.

Проте постріли лунають і попереду.

Мчить дівчина і думає: Чого ж я боюся? Та он знайомий перелісок, он — улоговинка, — і це ж Гуляй-Поле...

Раптом перед нею вирости люди й ліхтарем освітили її обличчя.

— Хто така?

— Своя, товариші.

— Не знаємо тебе, гайда до штабу, там розберуться, чия ти...

Дуся полегшено зітхає і йде за конвоїрами.

XXV.

Тим часом над повстанським рухом збираються грозові хмари. 12 травня 1919 року в штаб махновського війська надходить термінова депеша:

«Гуляй-Поле, командарму Батькові Махну.

Зрадник отаман Григор'єв, не виконавши бойового наказу, повернув зброю проти нас. Настав рішучий момент: або ви підете з робітниками і селянами, або проти них. Ваганням немає місця. Бажано випустити відозву проти Григор'єва. Неотримання відповіді дорівнює початку військових дій. Віримо у вашу честь революціонера, віримо в тих, хто вас оточує.

**Надзвичайний уповноважений оборони республіки
Каменєв.**

Контрисигнував контролер Лоб'єв».

Штаб повстанських військ у своєму розширеному складі і за участю революційної ради, одразу ж приступивши до обговорення змісту телеграми і самої події, виносить ухвалу:

— Вважати отамана Григор'єва — царського офіцера, що був на службі у Петлорі і в більшовиків — авантюристом, а за контрреволюційну діяльність — катом трудового народу і загітним антисемітом, а загалом — ворогом соціальної української революції, що відбувається, а тому його рух осудити.

На підставі цього рішення в той же день пішло розпорядження по фронту:

— Польовий штаб махновців, а звідти усім комбригам, комдивам, комполкам, комбатальйонів, командирам рот, взводів і ескадронів:

Прочитати у всіх частинах військ імені Батька Махна (копія цього слідує: Харків, Упу ради оборони Каменєву). Почати найенергійніші заходи до збереження фронту, не послаблюючи при цьому і зовнішнього революційного фронту.

Честь і гідність революціонерів змушують нас залишатися вірними революції і народу і чвара Григор'єва з більшовиками через владу не можуть змусити нас послабити фронт, оскільки білогвардійці прагнуть прорвати і поневолити народ. Поки ворог не зломлений, ми залишасмося на своїх позиціях, борючись за свободу народу, але ні в якому разі не за владу і не за підлість політичних шарлатанів.

Головнокомандуючий і член ради штабу армії повстанців

Батько Махно.

Одночасно з Гуляй-Поля відправляється інша депеша:

— Харків. Уповноваженому ради оборони республіки Каменєву (копія в польовий штаб махновців, Маріуполь).

Після одержання телеграфної звістки про Григор'єва, мною негайно дано розпорядження тримати фронт, не поступаючись жодним клантем землі, аби виконати революційний обов'язок перед робітниками і селянами. Заявляю: я і повстанські війська залишатимуться незмінно вірними трудящим, а не інститутам наси-

льства в особі ваших комісаріатів і надзвичайок, що творять сваволлю над трудовим населенням.

Вважаю вчинок оголення фронту Григор'євим злочинною авантюрою; проте, до одержання точних зведень про його діяльність, від випуску відозви утримаюся.

Як революціонер-анархіст, я проти залюднення влади Григор'євим і будь-ким: буду як і раніше з товаришами-повстанцями гнати денікінські банди, обмагаючись, щоб звільнений нами тил покривався вільними робітничо-селянськими об'єднаннями, що мають усю повноту самоврядування, а органи примусу і насильства, такі, як, повторюю, надзвичайки і комісаріати, що зміцнюють ідею диктатури, зустрінуть в особі повстанства найенергійніших супротивників.

Головнокомандуючий і член ради штабу армії повстанців: Батько Махно.

Скріпив голова культурпросвіту: Петро Аршинов.

У той же час у розташування григор'євських військ, з метою викриття Григор'єва і для агітації, виїжджає комісія в складі п'ятох товаришів. А поки йде телеграфічне листування між Гуляй-Подем і Харковом. Григор'єв зі своїми військами поспішає форсованим маршем з Єлисаветграда до Катеринослава, вселяючи паніку в керівників радвлади, що осіли в Харкові.

Побоювання більшовиків про можливе присіднання до Григор'єва Махна, звичайно, ґрунтуються на повному незнанні ватажками радвлади його ідеології.

І справді: як революціонер-анархіст, Махно, і усі його повстанці, керуючись винятково безвладними ідеалами, могли об'єднатися із загартбниками влади, коли сама махновщина йшла проти інститутів власності й держави?

Справді так і було: за весь час партизанського руху Махно не об'єднувався ні з яким іншим рухом, вважаючи всі інші сили ладом власництва, що веде до поневолення й експлуатації трудових мас.

Махно в штабі лає «комдива» Петренка:

— Ти що, брате, з глузду з'їхав: лізеш у бій без диспозиції. Ти не немовля — маєш розуміти, що без плану простої хати не збудуєш.

«Комдив» мовчить.

А тут у світлицю — Щусь з Сидором Лютим.

Виникає спільна розмова:

— Без плану завжди, як сунешся, так тебе і розчешуть, своїх не збереш.

— І правда, Батьку, пам'ятаєш, як без цього плану нас австро-угорці під Старою Темирівкою приголубили; можна сказати, ледь п'ятами наживали...

— Ще б не пам'ятати: на рушниці мене з вогню винесли...

— Цікаво: ми пораненого Батька хочемо вхопити, і на рушницю, а він не дається: з убитого повстанця знімає револьвер, а нам шепоче: «У нас зброя на обліку».

— Так, був час, угорці нас здорово били, зате їм спасибі: у них, можна сказати, ми і перемагати навчилися.

— Товариші, новина, — говорить Щусь, — денікінці риють окопи; їх тепер, чортів, голими руками не візьмеш.

Махно:

— То це й добре: із таким кмітливим ворогом цікаво боротися; нас лемішкою не годуй... Я завжди стверджую одне: вчіться, синки, у ворогів, як треба воювати. Іноді крізь гіркоту із влячністю доводиться казати: спасибі за те, що нас побили: скоріше пристосуємося.

Ординарець, зайшовши до кімнати, доповідає:

— Батьку, коні подано, сотня в зборі.

Махно — вістовому:

— Добре, хлопче, — а до присутніх:

— Пам'ятайте, товариші, треба йти від перемоги до поразки, від поразки до перемоги.

Махно скаче попереду кавалькади на огляд військ.

По дорозі до групи приєднуються інші вершники з наближених. Видно: у солдатській шинелі Белаша, у строкатому ошатному костюмі Щуся і в синій чумарці Галину Кузьменко.

Як тільки з'явився командуючий армії, почались незмовкаючі вітальні вигуки:

— Ур-а-а-а!

Головнокомандуючий, оточений штабними, стає на узвишшя.

Церемоніальний марш: бажаючі козирнути бравою поставою і легким бігом коней, струнко гарцюють повз нього вершники, але він майже не помічає цього, бо весь у полоні думок.

Задоволено думає: наші сили зростають; але вмить засмучується, згадавши про долю, яка чекає на бійців...

Від дум його відвертає Галина, з якою він обмінюється своїми враженнями.

Розмову перериває Белаш, який щось покvapливо напівшепоче командармові.

— Це ще не лихо... Оповістіть командирів і пробийте тривогу, — говорить спокійним тоном Махно, начебто мова йде про звичайні речі.

А насправді прийшла коротка звістка:

— Прорив.

У відповідь на команду кінногнітки мчать па фронт, а попереду, як і завжди, на волохатому «Жлобинці» — Махно.

Миттєвість нападу, неабияка хоробрість і особлива, практично засвосна, партизанська «рубка» шаблями роблять свою справу: прорив «латається», свіжі частини залишаються на фронті, а в Гуляй-Поле повертаються на відпочинок стомлені бійці.

А полководець?

Він залишається на фронті і марно його викликають по телефону в штаб: він невблаганний.

— Теорія і теорія: коли ж практика? Папери не втечуть, а отут і синкам, і мені... задоволення.

Проте телефонограма у спішній і невідкладній справі... примушує Махна повернутися в штаб.

— Не вигідно бути командуючим армії; повоювати не дають... сердиться він, ставлячи ногу в стремено.

XXVII.

Переконавшись, зрештою, у контрреволюційності й авантюризмі григор'євщини, Махно приходить до думки усунути цю темну пляму на тлі української революції.

Для цього існував лише єдиний спосіб насильницького усунення ватажка зграї, із попереднім публічним викриттям його діяльності.

Махно довго і болісно думає, як вчинити... І, нарешті, коли вже зволікати було неможливо, зважується, в ім'я охорони революції, діяти з усією рішучістю.

На той час між махновською і григор'євською арміями встановлюється живий зв'язок, а 27 липня 1919 року, з ініціативи Махна, у селі Сентове Херсонської губернії, скликається з'їзд повстанців Катеринославської і Херсонської губерній, на який прибувають селяни, повстанці, загони Махна і Григор'єва.

На з'їзд збирається не менше ніж 20 — 25 тисяч навколишніх і сторонніх жителів.

Прибувши у будинок з'їзду, Григор'єв приголомшує як махновців, так і інших учасників з'їзду, питанням до присутніх:

— А серед вас жидів немає?

І коли хтось відповів:

— Є.

«Отаман» додав:

— Виходить, бити їх будемо.

Махно — до Григор'єва:

— Це ваше правило?

Той відповідає:

— Точно так...

Багато хто, у тому числі й Махно, з осудом хитають на це головою.

Потім починаються доповіді, і першим як доповідач виявляє бажання виступити Григор'єв.

Він закликає селян до боротьби з більшовиками, не гребуючи навіть союзом з генералом Денікіним, і закінчує свою промову словами:

— Союз хоч із самим бісом, тільки проти більшовиків!

Наступний доповідач Махно, у корені критикуючи думку Григор'єва, вказує на те, що боротьба з більшовиками можлива тільки тоді, коли вона вестиметься в ім'я соціальної революції. А союз з найлютішими ворогами народу — царськими генералами — потрібно розглядати як злочинну авантюру і явну контрреволюцію.

На закінчення:

— До цієї самої контрреволюції і закликає нас Григор'єв, ворог народу. Нам із ним не по дорозі. Далі, я ім'ям революціонера хочу почути від нього відповідь: з якою метою він учинив у травні цього року єврейський погром в Єлисаветграді? Такий негідник, як Григор'єв, ганьбить повстанство України, і йому не місце в лавах чесних трудівників-революціонерів...

Під час перерви засідання з їзду більшість його учасників, у тому числі Махно зі штабними і Григор'єв з охоронцями, переходять у будинок сільради, де вступають у нову суперечку.

Тема суперечки: чи симпатизує Григор'єв Денікіну в цілому і чи не є він союзник Добрармії?

«Отаман» дає ухильні відповіді, що приводить учасників у сильне хвилювання.

Збудження зростає, і коли повстанець Чубенко почав докоряти Григор'єву в лояльності до генерала, той хапається за парабелум, чим і вирішує свою долю.

У відповідь на «отаманський» жест зброєю, Чубенко зі швидкістю блискавки розряджає свій кольт у Григор'єва. Поранений Григор'єв втікає. По ньому стріляють інші махновці і завдають йому кілька смертельних ран, від яких він помирає.

Наближені Григор'єва намагаються теж застосувати зброю, але їх швидко роззброюють махновські повстанці.

Учасники з'їзду, котрі не очікували такого перебігу подій, перебувають в сильному збудженні, і тільки промова Махна заспокоює.

Більшістю голосів виноситься резолюція:

— Селянсько-повстанський з'їзд, рахуючись із політичним і військовим становищем району, в ім'я торжества прийдешньої соціальної революції, — ухвалив: усунення Григор'єва схвалити, вважаючи це історично необхідним.

Згідно із загальною постановою бійці загонів Григор'єва, які поділяють погляди Махна, вливаються в армію повстанців-махновців.

XXVIII.

Махно, готовий віддати за революцію тіло і душу, на мітингу в Гуляй-Полі сказав:

— Революційна сила, подібно живій істоті, пробуджується від сну і проявляється тільки через діяння, подвиги і самопожертву. Найважливіше в боротьбі: відстояти нашу революцію, не шкодуючи себе для блага народу. Люди можуть з'являтися і зникати, але справа, за яку ми боре-

мося, — безсмертна. Ми прекрасно розуміємо, що на наші слабкі плечі обіперлася українська соціальна революція і тому нам треба разом почату справу довести до переможного кінця.

Беручи активну участь в революції, ми тим самим творимо невмираючу справу звільнення трудящих від ланцюгів права, власності і держави. Наше завдання: із революцією, за революцію і в ім'я революції — із всім ентузіазмом, волею й енергією.

Якщо майбутнє покоління запитає нас: «Що ви зробили для революційного руху?» — ми, не бентежачись, відповімо, що ми віддали те, що могли: заклали один з наріжних каменів фундаменту української соціальної революції, і якщо не були опорою її, то були її відданими зброєносцями.

XXIX.

Серпень 1919 року.

Денікінці зімкнутим строем ведуть наступ по всій лінії фронту.

Махновці на деяких ділянках починають відступати. Серед населення паніка:

— Наші відходять... Що ж-то буде...

Між повстанцями глухе невдоволення розпорядженням про відхід. У надрах командування повстанцями — неприховане хвилювання.

Так чи інакше, але в раніше зайняту партизанами територію то тут, то там уклинюють добровольчі частини.

Махно правильно розгадує намір ворога оточити повстанців з усіх боків і, щоб не зазнати поразки, згнітивши серце, віддає наказ:

— Відступити по усьому фронту.

В результаті цього наказу махновці, що впиралися лівим флангом у залізницю, залишають цю ділянку.

Починається великий відступ. Головним чином махівцями, із села в село.

Денікінські частини переслідують відступаючих, не відстаючи ні на крок.

Їхньою кінцевою метою є бажання не тільки завдати відчутну поразку махівцям, а й ліквідувати їх.

Сильна спека, нестача снарядів, харчів і взуття і, нарешті, безперервний град куль і снарядів породжують у серцях окремих повстанців сумнів і малодушність.

Багатьом із них здається, що, незважаючи на їхню головну зброю — хоробрість, їм не встояти.

І, справді, люди то від знемоги, то від ран падають і падають... Але ось перед ними з'являється Махно, що скаче на коні, і настрій вмиг змінюється: всі намагаються здаватися бадьорішими і витривалішими.

Головнокомандувач армії, під'їхавши до повстанців упригул, кричить пронизливим голосом:

— Спасибі, хлопці, за доблесть і революційний ентузіазм...

У відповідь — крики:

— Ура-а-а-а-а!..

А коли змовкає луна вигуків, Махно кидає:

— На знак вашої хоробрості і витривалості іменую вашу бригаду, товариші, *безсмертною*.

Незвичайне піднесення духу і захоплені вигуки.

Тим часом, тиждень минає за тижнем, а ворог, і не думаючи припинити переслідування, йде по п'ятах.

Полчища його неспинно терзають тіло повстанської армії.

Повстанський полководець здивований: подібного випадку, майже місячного, безперервного бою, не було в історії громадянської війни.

І він удається до крайнього засобу: змінює ролі сто-

рін, що борються, і кидає на ворога всі кавалерійські частини.

Хоробрим, блискавичним нальотом махновці вриваються в денікінські частини, сіючи паніку, і цим маневром перекидають, зминають і дезорганізують противника.

Мета досягнута: незабаром військам повстанців удасться відірватися від переслідувачів.

— А ми вже гадали...

— Треба, товаришу, не гадати, а разити ворога на смерть.

— Так-то воно, так...

XXX.

За цариною села Святодухівка, ховаючись за клунями, розташувалася група селян, озброєних дробовиками, сокирами і вилами.

Це жменя сміливців, під проводом анархіста Бориса Веретельника, виступила проти козаків, що наближаються до села.

Відчайдухи зібралися з метою відстояти від навали білогвардійців осяяне променями волі рідне село.

Не дарма сьогодні вранці на мітингу Веретельник, з екстазом цілюючи гвинтівку, вигукнув:

— Клянуся цією почесною для пролетаря зброєю, що рідні місця я відстоюватиму від реакційної сволоти до останнього подиху. Краще не бачити своїх місць, ніж бачити їх у руках насильників і поневоловачів.

Тим часом починало вечорити.

Червоно-рожевий захід лягав на поля і стодоли.

Стояла нічим не порушувана тиша і, здавалося, ніщо не віщувало грізних подій.

Стукіт копит, що раптово увірвався в тишу, змусив захисників села, напружити увагу і слух.

Ще трохи, і вдалині ясно позначилися контури вершників.

Натовпом пробіг щепіт:

— Козаки!

Хтось уголос вимовив:

— Саме вони і є...

З огляду на недалнобійність мисливських централок, селяни підпустили кінних майже впригул, а потім, одночасним залпом кількох дробовиків, з криками ура, кинулися на ворога.

Козаки, правильно оцінивши слабкість сил противника, прийняли бій і миттєво врзалися в гущавину селян.

Відбулася сутичка, котра пізніше перейшла у справжню січу.

Тріскотнява від пострілів дробовиків, хрускіт тіла, розрубаних сокирами тіл, шелест шабель, що зносять голови, і списів, що простромлюють наскрізь людей, наповнили рівнину.

Переможні і передсмертні крики, дзенькіт схрещеної у двобої зброї, і, нарешті, кінське іржання, доповнювали картину бою.

Через півгодини результати бойовища стали навіч: 60 зарубаних і простромлених на смерть селян і... два вбитих козака.

Веретельник, додержавши клятву, загинув у числі інших, після жорстокої борні з ворогом.

XXXI.

Повстанська армія, що відкочувалась на південь, знову стикається з головними силами Денікіна, маючи з правого флангу армію Петлюри.

Симон Петлюра, у розрахунки якого не входила збройна сутичка з махновцями, пропонує останнім нейтралітет.

Глава повстанців пропозицію приймає, маючи на увазі тільки одного ворога — Денікіна.

Проте трапилося зовсім інше: Махно в той же день одержує донесення, що Петлюра хоче напасти разом із білогвардійцями.

І, справді, після перегрупування сил, махновська армія на ранок опиняється в повному оточенні.

Блокадне кільце було настільки щільним, що в багатьох партизан запанували думки про необхідність скласти зброю.

Не з таких, проте, був випробуваний у боях полководець.

Він, за згодою військової наради, приймає тверде рішення:

— Пробити пролом!

XXXII.

У чужому, далекому від Пологів, селі зустрічаються суперниці: Настя і Таня.

Кохання до однієї людини, незважаючи на те, що вони односельчанки, ровесниці й подруги, роз'єднує їх.

Вони з ненавистю роззирають одна одну, причому погляд Насті — серйозний, Тані — зухвалий.

На думці в обох — «суперниця».

Першою починає Настя:

— Як ти потрапила сюди?

— Забула в тебе спитати!

— Завидки беруть?..

— Мовчи, п'явко!

Сварка розпалюється.

На щастя, втручаються сторонні люди і розбороняють їх.

* * *

Щусь, валяючись у постелі, розмірився.

Раптом стукіт у двері.

— Прошу!

Входить Настя.

Безмежний подив Федора.

— Якими вітрами?!

— А дуже простими: на тачанці доїхала.

Щусь, мовчки, думає:

— От вона, любов яка: затяжна...

Проте він лагідно попліскує Настю по підборіддю і цілує її.

Раптом — стукіт у двері. На порозі — Таня.

— Привіт, Федю.

— Здрастуй... Чого тобі?..

Таня зухвало:

— До тебе прийшла, будемо утрюх любов крутити.

«Ба, як недоладно вийшло», — думає Федір.

Безвихідь становища, проте, розряджає повстанець, що випадково зайшов, товариш Щуся.

Зав'язується спільна розмова.

Вже вечоріє, а з дівчат жодна не збирається іти.

Федір збентежений. На його щастя, в хату вістовий:

— Товаришу, вас викликають у штаб дивізії.

Розлучаючись, думає: власне, обидві гарні, але ж я не турецький султан...

XXXII.

Верснєве сонце, піднявшись червонуватим диском, скупє на теплоту і світло, кидає промені на обрамлену лозняком галявину. На ній розташувався на постій один з махновських загонів.

На диво строката картина: миготять українські свитки і жупани, російські піддівки, френчі і кавалерійські куртки.

Гостроносі «москалі», смаглочолі українці, світловолосі

мешканці далекої Півночі, жителі спекотного Півдня: болгарі і греки, і, нарешті, євреї і поляки являють справді якийсь збір націй.

Відстоювати завоювання свободи сюди зібралися: жителі півночі, що втікали від більшовицького ярма; євреї, що врятувались від погромів; захоплені потоком руху місцеві жителі; переконані в правоті ідей анархісти і — просто люблячий свободу вільний люд.

Переїнята почуттям єднання, солідарності, дружби і революційного духу, ця міцна, дружна сім'я являє собою справжнє братерське співтовариство.

Дух вольності трудящих, історично властивий пригнобленому класу, прорвавшись крізь стіни реакції, знайшов собі простір у стихійній силі революції й породив прагнення: завоювати руху можливість подальшого розвитку.

У таких устремліннях у трудящих відкрито виявилася кривість із великою ідеєю анархізму.

Словом, для руйнації ненависного трудящим буржуазно-капіталістичного, власницького ладу і створення незалежності трудящих ополчилося все сміливе, вільне і волелюбне.

Тому гордо тріпотять на тачанках чорні прапори, емблема майбутнього щасливого життя, мовби засвідчуючи те, що в повстанському таборі тріумфує дух безвладдя, рівності й братерської солідарності.

На перший погляд, табір має безтурботний вигляд: спокійно сидять, ведучи між собою розмови, повстанці. «Гомонить» гармошка, хтось співає...

Але насправді стан насторожі: десятки дозорних — це очі і вуха армії, — зірко охороняють спокій табору.

Остеронь від центру табору, у кущах, розташувалася група повстанців.

Гаряче обговорюється питання про... пропащих жінок.

— Ви кажете: проституція, а відкіля вона взялася? Я вам скажу, товаришу, що це спадщина минулого.

— А мені здається, що не будь самітності, не було б і проституції.

— Так, але самітність — теж спадщина минулого...

— Як це?

— А дуже просто: у капіталістичному суспільстві, споконвіку, будь-хто є окремою, розрізненою одиницею, котра прагне лише до вузького особистого, егоїстичного добробуту, що і призводить врешті-решт до повної відчуженості.

— А гроші?

— Всякі цінності, коли використовуються на шкоду суспільству, є однією з першопричин, з допомогою якої власники цінностей купують у слабких духом, злиднів, і тіло і душу. Проте не слід впадати у відчай: треба вірити, що в недалекому майбутньому почнеться нове, щасливе, рівноправне і вільне життя, при якому не буде ні гнобителів, ні принижених, ні покупців, ні продавців, і тоді похмурі явища нашого часу відійдуть в небуття.

У сусідній групі не менш гаряче й запально дебатується інша тема.

Кажуть Марченко і Зонов... за такої постановки питання треба раз і назавжди з'ясувати значення революціонера і значення анархіста...

— Якщо я, товариші, вірю в непохитність нових форм співжиття, тобто анархічних, я вже — анархіст. Ну, а коли вірю в основу твердження: «від кожного за здібностями і кожному за потребами», я — комуніст.

— Але ж ти минулого разу свідчив, що анархо-комунізм можливий тільки в інтернаціональному масштабі, а не в окремій країні.

— Це я казав з огляду на становище трудящих мас у капіталістичних державах, мас ще недостатньо організованих і не цілком підготовлених для переходу до нового ладу. Але, загалом, приклад прояву сил пролетаріату в

окремій країні як на долоні: це — українська соціальна революція.

Розмова затяглася. Зненацька повстанці, що уважно слухали, посхоплювалися з місць.

Причина: вдалині пролунало кілька пострілів з гвинтівок.

— Товариші, до зброї!

І в таборі зчинилася метушня.

Одні поспішали до своїх частин, інші сіддали коней, треті закладали «тачанки», отож, весь табір був у стані тривоги.

XXXIV.

Після стукоту в двері і відповіді «Увійдіть», — поріг переступають двоє: Марко Мрачний і Арон Барон.

— Здрастуйте, товаришу Махно.

— Ми відряджені конфедерацією «Сполох».

Знайомство, рукостискання, швидко оглядають один одного.

Зав'язується розмова. Глава руху, несподівано, говорить:

— Прошу вибачити мені, товариші, але я змушений залишити вас: тривожне становище на фронті потребує моєї присутності. Я усе ж приділю вам десяток хвилин. А зараз викличу по телефону товариша Аршинова. Прошу сідати.

Коли прибулі всідаються на табуретах, розмова триває.

— Дуже радий вас бачити: ви прибули вчасно, — у районі потрібна широка пропаганда...

— Який ваш загальний стан?

— Хвалитися нічим. Живемо з надією на спільну самосвідомість, революційний стоїцизм і героїзм мас. Це.

поки що, три наші головні союзники. А ось і товариш Аршинов!

Нові вітання.

Тим часом по телефону певмовкно викликають на фронт головнокомандуючого. Махно спішно розстається зі «сполохівцями» і залишає хату.

XXXV.

Селище Краскове, розташоване на двадцять п'ятій версті від Москви, являє собою мальовничий куточок.

Невеличкі дерев'яні будиночки потопають у насадженнях, від чого все містечко здається у суцільній зелені.

У середині літа 1919 року одну з дач у цій місцевості на тривалий час наймають дві дівчини: Мина і Женя.

Скромні і навіть сором'язливі на вигляд, насправді вони вкрай товариські і не позбавлені знайомств.

До них у гості приходять, переважно, молоді люди: Азов, Глаззон, Черепанов, Харьков, Цинципер, дівця Ратникова і вже літній Іван Приходько, він же Леонід Хлібнийський та інші особи.

Щоб уникнути пересудів про численність знайомств, дівчата розпускають серед сусідів чутку:

— Відпускаємо обіди і вечері.

Насправді ж під личиною «їдальні» у квартирі дівчат міститься штаб терористів, що іменують себе анархістами.

Начальник штабу — Петро Соболев, проте, ніколи на дачі не з'являвся, і всі директиви йшли з місця його проживання — Москви.

Ця людина, крім своєї ідейності, була помітна тим, що, маючи величезні засоби організації, зовсім не користувалася ними для власної потреби.

Його забрьохані й у лиск зношені штани слугували, серед товаришів, предметом жаргів і дотепів.

Штани ці носилися в часи торжества «санкюлотів»!

А він, не звертаючи на каламбури жодної уваги, твердо тримався гасла:

— Усе сповна тільки для революції.

Товариші по групі, перейняті повагою до Соболева, так говорили про нього:

— Наш Петро — людина нечуваної хоробрості, здатний індивідуально перевернути весь світ. Усі його прагнення спрямовані на перемогу революції. Він чесний, наполегливий, безкорисливий.

Звідси і віра в силу його авторитету і беззаперечна покора його волі.

Невелика зовні, дача має чотири кімнати: вітальня слугує приймальною, що зайнята хворими на тиф; у суміжній кімнаті на ручному верстаті друкується газета «Анархия», а в останній — склад динаміту і місце виготовлення бомб.

Наприкінці літа на дачі відбуваються спільні для всіх московських груп таємні збори, на яких у відповідь на репресії радянської влади проти анархістів, виноситься ухвала: почати проти більшовиків активну боротьбу.

Після тривалих дебатів доходять думки вчинити терористичний акт: місцем його обирають будинок Комітету Російської комуністичної партії, а потім вирішують послідовно, знищити резиденцію більшовицьких керівників — Кремлівський палац.

Відразу на місці йде жеребкування, і жереб як на виконавців волі організації, випадає Глазгонові і Черепанову, на що обидва погоджуються.

Датою «дії» обирається 25 вересня, тому що цього дня до будинку комітету РКП повинні були прибути на загальні збори багато представників більшовицького олімпу.

У визначений день, увечері обидва терористи з причепленим до грудей динамітом, маючи в руках підроблені партійні квитки, безперешкодно проникають у будинок комітету РКП і на якийсь час ховаються в сараї подвір'я. З настанням темряви вони переходять на скляну веранду, що межувала з будинком, де і залишаються, непомічені ніким.

Глагзон зле себе почуває, але він намагається бадьоритися. Звертаючись до Черепанова, він тихо шепоче:

— Вони, здається, залишаються незадоволені...

— Мовчи. Дивись, — уся шваль сповзаєтья. Незабаром почнемо, — відповідає йому Черепанов.

І, справді, як тільки змовники навчч переконались крізь вікно веранди, що весь кворум РКП на місці, Черепанов промовив:

— Ну, тепер час.

І обидва терористи, знявши з себе бомби, за командою Черепанова, кидають динамітні снаряди через вікно всередину суміжної зали.

Лунає незвичайної сили вибух.

До того моменту, як погасла електрика, терористи встигають уздріти страхітливість вчиненого: протилежна стіна падає, як у картковому будиночку.

І в той час, коли із повитої темрявою зали несуться зойки і стогони поранених, трохи конгужені терористи вибираються з-під уламків веранди і через сусіднє подвір'я благополучно виходять на вулицю.

Судячи зі зведень, опублікованих у «Правде», жертвами терористичного вибуху стали: 12 чоловік убитими і 55 пораненими.

Серед поранених були визначні діячі РКП: Бухарін, Стеклов, М'ясников, Сафаров і Ярославський.

З розповідей очевидців, середина будинку комітету РКП мала сліди грандіозної руйнації, котрі доводили, що Азов, який виготовляв бомби, не поскупився на динаміт.

Одразу ж після вибуху зграя чекістських агентів кидається по гарячих слідах.

Спочатку в здійсненні вибуху підозрюються білогвардійці, але пізніше досвід чекістських шишпорок виводить на інший слід.

Московській надзвичайній комісії боротьби з «контрреволюцією», звичайно, було відоме місце випуску опозиційної газети «Анархия» і, допускаючи можливість влаштування вибуху анархістами, загони «Чопу» мчать у Краскове.

Розрахунки чекістів справджуються сповна: на дачу збираються всі причетні до вибуху: поділитися думками і враженнями.

На стукіт чекістів у двері ніхто не відгукується; проте усередині будиночка відбувається рух. Раптом звідкись лунає постріл, що служить сигналом до стрілянини по будиночку з боку чекістів. Ті, хто був на дачі, — а їх більше десятих, — відповідають на залпи.

Починається облога дачі, і, тому що постріли з помешкання не припиняються, у хід йде артилерія.

Першого гарматного снаряда виявилось цілком достатньо для того, аби будиночок, начинений величезною кількістю динаміту, мов корок, злетів у повітря. Водночас заарештовані інші учасники групи, що мешкають у Москві, окрім Петра Соболева.

Глава терористичної організації виявився «слизьким»: він протягом трьох місяців залишався невловимим і його затримали тільки напередодні другої річниці революції.

На той час він встигає підготувати вибух Кремлівського палацу, і проста випадковість не дає здійснитися задуманому плану. Під час арешту Соболев чинить чекістам відчайдушний збройний опір, кидає бомбу, а схоплений, у надмірному збудженні кричить:

— Шкода, що не залишив кулі для себе: паскудно жити з чекістською сволотою.

Але жити ні йому, ні іншим організаторам вибуху надзвичайна комісія не дозволила: усі вони, один по одному, загинули в катівнях цієї страхітливої установи.

XXXVI.

На передових позиціях.

Розмовляють два повстанці:

— Батько нам ніби родич: нерозлучний з нами!

— Ну, брате, Батька ти, мабуть, зурочив.

— Не зрозумів?

— Та, бач, збирається їхати від нас у Гуляй-Поле.

Махно, справді, на сірій кобилі, один, без ординарця, пускається в дорогу до рідного села.

У дорозі маленька пригода: з ноги коня спадає підкова.

— Ох, мати рідна, до чого доводять «примхи жінок».

З деяким запізненням усе ж прибуває в село і прямо в штаб, а там відразу за роботу.

«З місця в кар'єр» входить у роль керівника армії. Часом чується:

— Дозволю. — Це потрібно. — Інакше... — і так до півночі.

А коли помічає, що присутні починають кловати носом, підводиться з табурета і, поправляючи на собі портупею, каже:

— Пора, хлопці, на відпочинок...

На улобленому ложі — на оберемку соломи — міцно спить керманич селянської армії, але, тільки-но світло починає проситися у вікно, Махно підводиться.

Село ще обійняте непробудним сном, коли Нестор, підійшовши до хати, де ночують штабники, барабанячи у вікно, кричить:

— Як хочете, братчики, а вставайте, через півгодини нарада.

Пробуджений Белап сердиться:

— Ог чоловік — не дасть виспатися.

А Махно вже будить інших штабних:

— Як хочете...

Сердяться зі сну, та підводяться, знаючи, що надаремне Батько не будитиме.

Сидячи за столом, у штабі зустрічає головнокомандувач армії тих, хто входить:

— Не гнівайтесь... термінове засідання...

— Щодня термінове...

— На те, брат, війна: спати не випадає.

Півгодинне засідання комскладу і полководець, зриваючись із місця, говорять:

— Мені, братики, ніколи: треба на передові навідатись: бо там хлопці без мене скучають.

XXXVII.

Знов зіткнувшись з денікінською армією, махновці, спритно лавіруючи перед білими силами, що топтали на місці, 25 вересня вдарять на захід.

Остаточно сплутавши своїм стрімким ударом карти противника, вони зненацька повертають свої ряди на схід і несподівано стануть у лоб супротивнику.

Для махновської армії насувалися грізні події, і сама доля готувала їй керманичу найскладніший іспит: чи загинути, чи зажити слави непереможного полководця.

І Махно з честю виходить із цього становища, довівши у двобоях з денікінськими генералами-академіками свою перевагу і проявивши сповна талант природного стратега.

Рівно о четвертій ранку, у цей день, починається запеклий і кровопролитний бій.

Ширшаючи, він до світанку досягає найбільшої напруги.

Рушнична тріскотнеча, кулеметна «строчка», гарматні залпи, іржання коней, гавкіт полкових собак, переможні крики, передсмертні стогони і прокльони...

У розпалі цього бою військове щастя полишас махновців: опівдні настає мить, коли багатьом із них здається, що битва, а разом із нею і весь рух, програно остаточно. Всі чини штабу, особистий конвой Махно, а також і всі жінки беруться за гвинтівки і готуються до бою.

У цей час — несподіванка для штабних: «ура» махновців на передовій починають поступово затихати, а потім зовсім завмирають і це означає, що частини просунулися далеко вперед.

Усе ж для повстанців, через їхню нечисельність, становище залишається критичним, бо результати атаки ще невідомі.

І ось, у цей переломний момент, на очах у наступаючих повстанців, змучений на вигляд, верхи на коні, в супроводі своєї охоронної сотні, з'являється Махно. Поява улюбленого вождя відразу наелектризовує партизан, а присутність невеликих, але свіжих сил бадьорить бійців.

Забувши про втому, не зважаючи на небезпеку, рвуться махновці вперед, як леви, відтісняючи й перемагаючи своїм натиском супротивника.

Білі не витримують натиску і починають відступати.

Махно, не втрачаючи жодної миті, кидає на переслідування усі свої сили і наздоганяє вікачів на переправі ріки Синюхи.

Більшість білих гине від махновської «рубки», меншість потрапляє в полон, разом із штабом корпусу і бронепоездами.

Не маючи достатньо сил, щоб використати сповна таку велику і значну перевагу, Махно, не даючи часу зібратися супротивнику, наказує:

— Підірвати бронепοїзди і негайно полишити бойовисько.

За наказом махновці, користуючись темнотою, відкочуються від місця бою більш як на сто верст.

А далі, змінивши напрямок, з бою займають протягом найближчого тижня: Гуляй-Поле, Кривий Ріг, Нікополь, Бердянськ та інші міста.

Програна денікінцями 26 вересня битва знаменувала собою розгром південного крила білої армії й втрату всієї території Півдня України.

XXXVIII.

Сьогодні в махновському штабі, з нагоди обговорення особливо важливих питань, «великий» день...

Все оточення «Першого серед рівних» — тут.

Діловитий «Начштабу» — Бєлаш, задумливий Сидір Лютий, балакучий Олексій Марченко, мовчазний Семен Каретник, рухливий Олександр Калашніков, життєрадісний Щусь, потайливий Куриленко, палкий Зонов, добродушний Яків Домашенко, хитруватий Аршинов, діяльна Кузьменко, спритний Мойсей Коган, скромна Олена Келлер і благовидний Всеволод Волін.

Словом, у боротьбі всі ті, хто розумом або силою утвердили славу повстанської зброї, або сприяли, так чи інак, посиленню селянського низового руху.

Чорний прапор, що тріпотить над будинком штабу, із написом: «АНАРХІЯ — МАТИ ПОРЯДКУ», свідчить про їхню приналежність до анархізму, а їх непохитна воля в боротьбі за світлі ідеали — про їхнє тверде рішення втілювати ці ідеали в життя.

Революційний ентузіазм, відданість справі революції, жертівність і, нарешті, переконаність у прийдешньому торжестві соціальної революції дають їм повне право іменуватися ширими революціонерами; а заодно, їхня віра

в бездержавність, як у вищу і досконалу форму людського співжиття дозволяє іменуватися безвладниками.

Зібралися вони не заради теоретичних міркувань, ні, ними править бажання: практично втілити в життя анархічні ідеї і закріпити їхню остаточну перемогу.

Головують керівник руху, разом з секретарем Аршиновим. Після оголошення черги денної слово бере Махно.

— Товариші, за браком часу, я коротко: знищення денікінської реакційної сили було одним із завдань махновщини в українській революції. Це завдання махновці, як вам відомо, виконали повністю.

Проте це, зрештою, далеко не вся історична місія, покладена на наш рух революцією в цей період. Звільнений від денікінських банд район потребує охорони зайнятої території, і більше того: із далекої півночі до нас насуваються нові полчища червоної армії, якщо і не ворожої, то й не дружельної, бо більшовики за своєю суттю — власники-державники і нізащо не погодяться на існування нашого низового селянського руху.

Отже, наше завдання: нині ж встати на сторожу інтересів трудящих і всіма силами застрахувати народ від можливого на нього зазіхання.

Іншим не менш важливим завданням я вважаю втілення в життя суспільного будівництва, від якого залежить і саме існування нашого руху. Повітові, районні, окружні з'їзди трудящих — ось стрижень, довкола якого мають тепер зосередитися наші помисли.

Здійснення їх — насущна потреба.

Я зупинився на другому питанні, враховуючи його важливе значення; а коли так, то звідси випливає, диктоване життям і насущною потребою гасло: «Якомога менше військових розв'язок, побільше будівництва». У цілому це, звичайно, далеко не означає, що ми сидітимемо, склавши руки і чекатимемо, поки нас будуть «обципувати». Ні, ми будемо діяльні і рішучі, як в обороні нашого

вільного району, так і в утвердженні принципів свободи і завоювань революції. Перед тим, як поставити питання на голосування: військові дії чи суспільне будівництво, я пропоную товаришам висловитися з цього приводу, щоб питання стало кожному простим, ясним і зрозумілим. Слово надається товаришу Марченкові.

— Небезпека з Півночі, про яку каже Батько, можливо, й завчасна, бо насправді нікому не відомі сьогоднішні наміри більшовиків. Про це не зайве було б гарненько розвідати, а не бити передчасно на сполох. Якщо ж вони виявляться ворогами революції, то переконаний, що революційний український народ скрутить більшовизму шию, як нещодавно він скрутив Денікіну. Словом, відкидаючи всякі страхи і побоювання, висловлююся за суспільно-будівничу програму — базу нашого чорноземного, низового руху.

Наступний оратор Белаш, з огляду на важливість обох питань, пропонує не ігнорувати жодного з них.

— Як на мене, — закінчуючи коротку промову, додає оратор, — обидва питання безперечно важливі й обидва мають величезне практичне значення.

Потім Сидір Лютий, рішуче не погоджуючись із попередніми доводами, вигукує:

— Не варто ганятися за двома зайцями: перемогу над ворогом не закінчено і не закріплено; виходить, спочатку треба розрахуватися з ворогами, а потім уже братися за інші справи. Подивіться самі: чи зникне від нас розбудова краю, коли перемога буде закріплена за нами?

Ряд наступних ораторів — і питання в тлумаченні:

Суспільно-розбудовча чи військова програма, — ставиться на загальне голосування.

Більшістю проти двох приймається рішення.

— Товариші, перерва наради на 20 хвилин.

Ті, хто палять, поспішають до виходу, інші залишаються на своїх місцях. Серед відносної тиші «друкмашина» відбиває слова протоколу.

Розклеєне по вулицях міста Катеринослава і щедро розкидане оголошення військово-революційної ради махновської армії сповіщало:

— Усім без винятку соціалістичним і іншим політичним партіям, організаціям і течіям дасться повна свобода поширювати свої погляди, ідеї, вчення і думки, як усно, так і друком.

Жодні обмеження свободи соціалістичного слова і преси неприпустимі, і ніякі переслідування з цього приводу протизаконні.

Примітка: Винятком є повідомлення чисто військового характеру, що публікуються за умови одержання їх із бюро при газеті «Путь к свободе».

Надаючи всім політичним партіям і організаціям повну свободу розповсюдження своїх ідей, військово-революційна рада попереджає, що підготовка, організація і нав'язування трудовому народові політичної влади, нічого спільного не має зі свободою поширення своїх ідей і революційним повстанством ні в якому разі допущені не будуть.

Військоревада армії махновців.

Випуск такого оголошення був чистою формальністю, бо й без цього документа в атмосфері району відчувалось повне віяння волі.

Справді, з проголошенням принципу свободи слова, совісті, преси, спілок, зборів тощо, свобода торжествувала усією повною.

Всі заборони, накладені будь-якою владою, скасовувалися.

Вихід у світ усіляких видань, а також скликання зборів, так само як заснування різних організацій, ставали для всіх вільними.

Ясна річ, що одразу ж почався пишний розквіт різних

видань: вийшли у світ есерівські органи «Народовладдя» і «Стяг восстания», більшовицькі «Звезда» і «Рабочая газета», анархістські «Шлях до волі», «Набат», «Путь к свободе», «Махновец» та ін.

Тим часом, розраховувати на відкриту і вільну пресу найменше могли більшовики, по-перше, тому, що вони на зайнятій території в повному розумінні задушили свободу преси трудящих, по-друге, тому, що Катеринославська більшовицька організація брала пряму і безпосередню участь у черговому каральному поході на Гуляй-Поле.

Проте, щоб не кидати тіні на великі принципи волі, їм, разом з усіма, дали усі права, виписані на прапорі пролетарської революції.

Словом, в окупованому махновцями районі трудящі сіл і міст говорили, думали, робили, що хотіли і як хотіли.

Народ мав у своїх руках необмежену можливість самому облантовувати своє життя по своєму розумінню і по своїй совісті.

XL.

Махно, посеред піпоходів, йде вулицею Катеринослава, а на зустріч йому вістовий:

— Йдїть, Батьку, в штаб. Бєлани каже, важливе є дїло.

Нїчого не залишалося робити, як направитися туди.

Справа виявилася дійсно важливою: прибув посланець від повстанського отамана Бїбика, що оперував самостійно на Полтавщині, зі звісткою, що його дивізія йде на з'єднання з махновською армією. Ця звістка тішить Махна.

Висилають зустрічних, діляться думками і готуються до прийому. Години через дві на вулиці з'являється спочатку роз'їзд бїбиківців, а потім і безліч кінних вершників. Махно, у супроводі штабних, виїжджає назустріч.

Сама зустріч відбувається за містом: керівники повстанських сил вітають один одного і по-братськи цілуються. Їхній приклад наслідують рядові повстанці з обох сторін. Керівник руху виголошує коротку промову, котру закінчує словами:

— Радий від душі утворенню однієї спільної революційної сім'ї, котра із подвоєними силами стане на захист свободи, революції і трудящих.

Увечері відбуваються гучні гуляння: махновці влаштовують прибулим «товариські вечорниці».

А штаб дає на честь отамана Бібика парадну вечерю, із тостами, промовами і душевною бесідою.

XLI.

Темна жовтнева ніч.

Біля невеликої річки, навколо вогнищ, розтанувалися на відпочинок повстанці.

Мальовнича картина: при мерехтливих відблисках вогню одні грають у карти, інші під акомпанемент гармошки співають, треті варять вечерю, а стомлені переходом відпочивають.

На спокійну розмову, що ведуть між собою Махно, Волін і Каретник, повстанці не звертають уваги.

Але як тільки мирний плин розмови переходить у гарячу суперечку на високих тонах з запальною мімікою і жестами, партизани, що перебувають поблизу, оточують групу, що сперечається.

Натовп зростає.

Запала тиша. Слухачі заінтриговані суперечкою.

Мовить Махно:

— Ми з обуренням відхиляємо такі інститути поневолення, як, наприклад, в'язниці: спадщина старого минулого, що пригнічує волю окремих осіб. Їх треба всюди

і скрізь змести з лиця землі. Так думаю я, так мислять і інші свідомі анархісти.

Каретник:

— Сам факт знищення в'язниць можна тільки вітати. Але що ж, по суті, можна практично протиставити їм як виправний, якщо не караючий засіб?

Махно:

— Будь ласка: заміна одиночного ув'язнення фізичною роботою. Наприклад, замість 5-ти років одиночного ув'язнення — вимоцнування 20-ти кілометрів шосейної дороги, або інша, корисна для суспільства, праця.

Вигуки схвалення.

Волін:

— Такими заходами вичерпується тільки матеріальний бік, але аж ніяк не відшкодовується задоволення в моральному значенні, а це найголовніше. Отож, у цілому ця міра не може дати повного задоволення. Тому від покарання в той чи інший спосіб краще взагалі відмовитися.

Махно:

— А якщо ми стоїмо перед довготривалою активною боротьбою, чи не буде це означати непротивлення?

— Я мав на увазі епоху мирного будівництва, — продовжує Волін: — Ми уявляємо собі майбутнє суспільство без усяких примусових інститутів. Життя саме поступово виробляє інші форми впливу. У цьому напрямку треба зараз шукати і працювати.

Каретник:

— Дозвольте, це в майбутньому, а ви скажіть, як у даний час реагувати на порушників тих чи інших правил суспільства?

Волін:

— У залежності від випадку, обстановки і загального становища. Я хочу сказати, що в кожному окремому випадку повинні вживатися заходи, продиктовані даним становищем і засновані на розумному ставленні до діла.

Не слід забувати, що сама по собі розбудова нового суспільного життя досить швидко скоротить число злочинів і силу протидії. А з іншого боку, нові форми життя спонукають і нові форми самозахисту суспільства... Важливо тільки, щоб ця нова розбудова справді почалася і не була б перекручена, як, наприклад, у більшовиків.

Каретник:

— Отже, «нові форми»... Гаразд... А як ви уявляєте собі розбудову життя тепер?

Волін:

— Наша революція вже накреслила основні форми цього будівництва. На цю тему, між іншим, не завадило б улаштувати ряд ґрунтовних бесід, як тільки дозволять обставини.

Поки ж, коротенько, підкреслю те, що ви усі, товариші, бачите: скрізь, де революція перемагає, мають одразу ж організовуватися вільні народні ради. Вони постають природним центром, що спочатку має служити єдиною й організуючою ланкою між всіма іншими складовими частинами суспільного цілого: фабрично-заводськими комітетами, кооперативами, професійними спілками, селянськими артілями та іншими організаціями. На відміну від вільної ради, партійна рада може підготувати захоплення влади й оголосити себе владою, тоді як вільна рада трудящих і за своїм становищем, і за своєю психологією, і за своїми завданнями нічого спільного з владними тенденціями мати не може.

Каретник:

— А якщо, всупереч сподіванням, якась рада оголосить «владу на місцях», що тоді?

— При справді новому будівництві це навряд чи можливе.

Махно:

— Правильно. Згодний з тобою, Волін, але маю додати, що в умовах нашої дійсності необхідний керівний орган, що може направити маси на правильний шлях:

наше моральне право і обов'язок ці обов'язки взяти на свої плечі. А, взявши на себе тягар керівництва, треба постаратися бути на висоті вимог, висунутих сучасністю. Який же висновок? У максимумі знань, енергії, революційності і самопожертві — наше найголовніше завдання.

Волін:

— Зрозуміло, що маси чекають гасел, вказівок, порад і помочі. Сидіти склавши руки не випадас. Навпаки, необхідна величезна робота в масах. Але важливо, щоб вона виконувалася скромно, поміж самих мас, а не над ними, не у вигляді владних наказів і розпоряджень...

Махно:

— Нещодавно мене відвідала депутація одного села, представник якої сказав мені не багато, але багатозначно: «Робіть що-небудь, Батьку, щоб налагодити життя. Самі ми і хотіли б, але не вміємо». Та й відкіля їм уміти, коли вони віками перебували в рабстві і темноті? Висновок такий: наша поміч грядущим, нехай вона тимчасово навіть буде і над ними, необхідна. Зрозумійте, що їм треба показати усе практично, а вже результати, після цього, неодмінно позначатися.

XLII.

Тим часом перед кінцем поточного року в житті махновської армії відбуваються дві значні події:

1. За неприйняту повстанцями пропозицію червоного командування йти на польський фронт, останнє оголошусь махновців поза законом.

2. Через епідемію тифу, що охопила махновські частини, керманіч руху розпускає майже всю армію по домівках.

У щоденній газеті революційних повстанців «Путь к свободе» на видному місці було надруковано:

«Мы наш, мы новый мир построим».

Катеринослав.

Стрункі ряди робочих демонстрантів.

З натовпу лунає:

— Мы наш, мы новый мир построим;

Кто был ничем, тот станет всем.

Скільки надій, сподівань й ентузіазму було в цьому...

Як багато обіцяла принести перемога змученим трудящим масам.

Тремтіла буржуазія, дрижали капіталістичні прихвостні і наповнювалися радістю серця трудящих, чуючи цей гімн свободи і праці.

І здавалося, що пролетаріат, котрий так багато страждав і мучився і під могутнім ударом якого впало трьохсотрічне самодержавство, — тепер будівник нового світу, світу свободи і справедливості; здавалося, пролетаріат ніколи не відступить від узятого курсу.

Що ж ми бачимо на ділі?

Робітники байдужі, апатичні...

Що з вами таке трапилось, товариші робітники?

Де ваш ентузіазм, бадьорість і сили?

Скиньте із себе сон і, йдучи назустріч розпростертим обіймам, міцно потисніть руки вашим братам селянам-партизанам!

Досить бездіяльності, за діло, товариші робітники, час не жде!

Скоріше всією масою до побудови, до організації і до повної й остаточної перемоги над світовою буржуазією!

Нехай збудеться:

— Мы наш, мы новый мир построим,

Кто был ничем, тот станет всем!

У листопаді 1919 року в тилу махновського району зненацька з'являються добре озброєні, численні загони військ генерала Слацова.

Цей «генерал від кокаїну», найменований так за пристрасть до наркотичного порошку, користуючись епідемією тифу в махновців, а відтак слабким їхнім опором, майже без бою займає зі своїми військами спочатку околиці Катеринослава, а пізніше і саме місто.

Ставши хазяїном міста, цей напівбожевільний маніяк, що із блукаючим від наркотику поглядом, з'являється на головній площі зі своїм штабом і вимагає до себе репрезентантів міста, а заодно і ключі від його воріт.

Незабаром прибулі батьки міста розсипаються перед ним в утішних словах і обережно доповідають «завойовнику», що в місті зовсім немає воріт, а, виходить, немає і ключів. Слацов роздратовано:

— А мені яке діло до того? Немає, то треба спорудити. Мені, якщо хочете знати, мало воріт і ключів, — мені потрібна тріумфальна арка...

Штабні умовляють генерала відмовитися від воріт і арки, але ключі... і вони наполягають на ключах.

Зрештою, до вечора представники міста розшуковують два величезні за розмірами ключі й, пофарбувавши їх бронзою, в урочистій обстановці підносять «тріумфатору».

«Переможець», проте, не обмежується цим: він шепоче штабному:

— Накладаю контрибуцію в розмірі 1000 грамів кокаїну.

Окупанти-німці залишили цього «продукту» в достатку, і члени місцевого самоврядування без великих зусиль виконують і цю «генеральську примху».

Забравшись у купе вагону, нюхає генерал порошок і бурмоче:

— За те я тебе й утилізую, що обидва ми білі...

XLV.

У стані червоних, біля села, пробирається до махновського штабу Дуся.

Озирається: за нею йдуть двоє чоловіків.

Звертає убік, вони не відстають.

Помічає остероць стіг сіна і, роблячи «кривулю», чимдуж до нього.

Тим часом кроки переслідувачів прискорюються, а її сили тануть; але... от і рятівний стіг.

Пірнає у нього і закопується.

Минають п'ять хвилин, що здаються їй вічністю.

Спочатку чує кроки, а потім голоси людей зовсім поруч.

Розвідниця насторожується.

Підходять, тупцюють на місці, роззираються навсідч.

... Через наст слідів не примітиш...

— Чого там... Нікуди їй далі дітися. Давай прощупаємо...

Червоноармієць вганяє в стіг, то тут, то там, штик гвинтівки. Коли штик ледве не торкається тіла розвідниці, вона, хоч і перейнята страхом, мовчить.

— Тут нема, бо голос би подала.

— А чи не до клунь подалася?

— Ходімо, глянемо...

Як тільки починає смеркати, виходить із свого захистку Дуся. Йде поволі, але впевнено: темрява — вірна спільниця розвідників.

XLVI.

На околиці міста Олександрівська невеликий буди-

ночок, а в ньому на ліжку, у тифозному жару, мегасться Махно, то опритомнюючи, то знову впадаючи в безпам'ятство.

При ньому схвильовані перебігом хвороби «комдиви» і «комбриги».

Зненацька двері відчиняються: на порозі Галина.

Присутні вітають гостю.

Вона пошепки:

— Ну, як?

У відповідь тільки махають руками.

Чути дві-три фрази і знову тиша.

Зненацька Нестор застогнав, розплющив очі і, обдивившись присутніх каламутним поглядом, зупиняє його на дружині.

Потім, слабким голосом:

— Поцілуй мене, Галю, попрощаємось...

Не роздумуючи, відсторонює мовчазним жестом перешкоджаючих, залишаючи без уваги попередження, вона наближається до постелі хворого.

У наступну мить опускається на коліна і цілує тифозного прямо в губи.

— Вимийте хоч губи: тиф липкий.

— Це ж небезпечно!!!

— Дарма: кохання сильніше від смерті.

XLVII.

Січнева, морозна ніч.

Місяць світить хоч голки збирай, фарбуючи сніжне поле у блакить.

Колю воріт хати, де видужує Махно, варта: Сашко Лепетченко і Галина Кузьменко.

На вигоптаних у снігу місцях завмерли мов статуї.

Кидають зірки погляди в далечінь.

Навкруги тиша, і вся околиця здається такою спокійною.

Раптом увагу вартових привертає... мишка, що сміливо долає простір по сніжному насту.

Обоє вартових, милуючись її рухами, стають ще більш нерухомими.

Ще мить, і в полі зору — інша мишка, і обидва звірки загівають гру.

Лепетченко півголосом:

— Мабуть, флірт...

Обоє сміються.

Втім, і поява мишей, і фраза, і сміх — це упродовж якоїсь хвилини. Увага вартових прикута цілком до іншого: чи немає вдалині чого небезпечного. Але навкруги тиша і безшоддя.

XLVIII.

Засідання військово-революційної ради Червоної армії, що діє на Україні.

Головує Лев Троцький.

На черзі денній:

Махно, його роль у революції і ставлення до нього.

Після дебатів виноситься ухвала:

1. Визнати Махна і його рух — шкідливими.
2. Роль його — контрреволюційною.
3. Поставитися до нього як до ворога пролетаріату і робітничо-селянської влади, а тому:

1. Оголосити його зрадником революції.
2. Відновити з ним збройну боротьбу.
3. Окупувати Гуляй-Пільський район — гніздо махновщини.

XLIX.

Зимовий ранок.

По шляху, що веде до Гуляй-Поля, вкритому свіжим сніжком, скачуть два вершники.

Це Галина з ординарцем калмиком Алимом об'їжджають коней.

Навкруги тиша, і, здається, ніщо не віщує ніяких серйозних пригод.

Раптом, із поста на протилежному боці села, лунають постріли й одночасно з дзвіниці калатає дзвін.

Вершники вдивляються в далину і бачать групу кавалеристів, що наближається.

Повертають назад і поспішають у штаб армії.

— Що б то могло бути?

— А Бог його знає.

На головній вулиці зустріч із Махном, котрий мчить на тачанці.

Чути:

— За мною!.. більшовики — зрадники...

Усі, хто встиг, кидаються за ватажком.

Прорив фронту — козир Махна: блискавичний наскок і в пролом, що утворився, вриваються партизанські сили.

Махно, на ходу, Белашу:

— Більшовики залишилися більшовиками.

— А ти що, інакше думав, Батьку?

L.

Епідемія тифу, ринувши широким потоком по району, усе більше і більше захоплює у свої лещата махновський табір.

Позбавлені медичної допомоги і догляду, хворі мруть, як мухи в жовтневі дні.

У той трагічний час Настя стає доглядальницею за тифозними і на цій важкій «посаді», із недоїданням, недосипанням і витратою максимуму енергії, вона залишається протягом декількох місяців.

Під її наглядом п'ять хворих.

Догляд за ними, примхливими і всередливими, потребує часу, сил і терпіння.

Тим часом страшна небезпека підстерігає дівчину.

Якось, надвечір, її починає то лихоманити, то кидати в жар.

Фельдшер, оглянувши її, звелів:

— Лягай, красуне, у постіль, подивимося, що з тобою...

У нетопленій хаті лягає Настя в холоднуче ліжко і вже більш не встає.

Страшний бич людства тиф, не зважаючи ні на що, починає, як вогонь пожирати молоде життя.

Минають дні.

Повстанці, яких вона щойно виходила, дізнавшись про її хворобу, приходять провідати немічну.

— Що ж ти, Насте, взяла й злягла?

Але хвора, не чуючи слів, викрикує в маренні:

— Федю мій... Федю!!

А Щусь у цей час далеко від села охороняє спокій видужуючого головнокомандувача армії.

І не бачить він ні страждання, ні Настиної боротьби за життя, ні того, як у тифозному жару згорає та, до якої він має незбагненні почуття ніжності.

ЛІ.

Ніби яструби на голубів, налітають махновці на більшовиків, що засіли в Гуляй-Полі.

Зійшовшись у двобої, врубуються, і починається січа. Попереду всіх, ризикуючи головою, Махно і предмет задрості кавалеристів — Федір Щусь.

Бій носить характер блискавичного нальоту: вдерись, повалили, погнали.

Приголомшені хвацькістю махновців, більшовики в замішанні й, лютю відстрелюючись на ходу, відступають від села в поле.

Рядові повстанці, бачачи полководця попереду, просять його поберегти себе, на що він відповідає:

— Уб'ють мене, моє місце посяде інший, справа революції безсмертна.

У цій баталії, де діяли і кулемети, тільки простий випадок залишає в живих ватажка партизанів.

Так чи інакше, але ворог втікає, залишаючи на полі битви озброєння і спорядження.

За двадцять верст від села супротивник отямився, зупиняється і закріплюється.

А махновці... з властивою їм безтурботністю віддаються... відпочинку і спокою.

III.

Рядовий повстанець звертається до Кузьменко з питанням:

— Скажіть, Галино Андріївно, чому не налагоджується в нас спокійне життя і суспільна робота в районі? Здавалося б...

— Перешкоду творчо-розбудовчій і суспільній роботі треба вбачати в боротьбі, що не припиняється, із ворогами. А коли йде боротьба, то ви розумієте, що вся народна енергія спрямована на самооборону, на військові операції.

Тому Махно і говорить, що справа устрою життя селян — діло рук самих селян.

— Та ж бо, самі селяни не можуть вести діло, де вже їм...

— Революція — спільна справа; а якщо так, то вона вимагає від кожного трулящого додаткової енергії; без цього не може бути вирішальних і повних результатів.

ІІІ.

Щусь, Марченко і Каретник — у гостях у Махна. Жвава розмова, спочатку про поточні справи, а потім — спогади. Махно — гостям:

— От ви кажете про безвихідне становище, а воно буває тільки тоді, коли лиха доля невблаганно висне над жертвою: пам'ятається мені початок повстання, я ховаюся від австро-угорців у селі Тернівці і, сидючи в хаті удень, виходжу в поле уночі.

Місцеві селяни, прийнявши мене за шпигуна, змовляються убити мене, а я, як навмисно, приходжу до них з розмовами, нітрохи не підозрюючи про свою долю. Мене рятує тільки тема моїх розмов. Лиш згодом, коли з'ясовується мета цієї змови, мені стає моторошно... А ще гірше трапляється тоді, коли усі покладають надію на одного... От я зі жменькою повстанців відсиджуюсь від австро-угорців у Хундасвій балці. Куди йти і що робити, — запитують мене товариші. Я відповідаю, якщо ми будемо сподіватися на інших, а не самі думати і діяти, то діло тютюном пахне... Правда, зрештою, я усе ж взяв ініціативу на себе, але в душі був проти того, що усі валять діло на одного; судіть самі — одному легко помилитися.

— Саме так, — разом вигукнули Марченко і Каретник.

Щусь, розсміявшись:

— А пам'ятаєш, Батьку, як я вирішив із загоном нікуди не виходити із землянок у лісі? Тепер самому смішно: хотів світ із підземелля завоювати.

Марченко на це:

— Так, багато було цікавого і яскравого в нашому бойовому житті. Якби все описати, то, здається, і паперу б не вистачило. Нині можна одне сказати: обрій став, ніби, проясниться... хоча ще грозових хмар висічає.

Махно з піднесенням:

— І я так думаю, товариші, ще недовго, і сонце правди опромінить увесь всесвіт.

— Це ти, Батьку, революцію маєш на увазі? — запитав Каретник, що мовчав до того.

— Тільки її, — відповів керівник руху.

— Стривайте, я зовсім забув за балачкою, — промовив Махно, — частую вас горілкою.

— А ти, Батьку, як щодо чарки?

— Лише за компанію, єдину.

LIV.

Вчительку Стешу, подругу Куриленка, Щусь уперше зустрічає на вулиці і, загорівшись бажанням, вирішує, щоб там не сталося, познайомитися з нею.

Розглядаючи при зустрічі один одного, обоє почувують, що якась таємнича сила єднає їх.

Прийшовши на ночівлю, Федір, не гаючи ані хвилини, починає писати записку.

Довго виводить карлючки, а коли закінчує, задоволено всіміхається.

У записці нашкрябано:

— Шановна незнайомко, приходьте нині на вечірку Користиленка. Щусь.

Погім він квапливо розшукує вістового і велить їти йому до Стеші.

Самотужки сформований загін товариша Мітли, що добровільно приєднався до повстанської армії, Махно відправляє на Волновахську бойову дільницю, у розпорядження «комдива» Куриленка.

Іван Мітла, проте, йде в іншому напрямку. По дорозі нападає на єврейську колонію номер два і робить страшний погром.

Через кілька годин головнокомандувач армії, дізнавшись про злодіяння «нового зброєносця», телеграфує Куриленку:

— Виділіть добрих бійців з енергійними командирами і направте їх проти Мітли, що учинили мерзенний погром у єврейській колонії номер два. Загін роззброїти, самого Мітлу розстріляйте, а про виконання доповісте мені.

Та було вже пізно: розгромивши колонію і винищивши неабияку кількість її членів, винуватці злочину розбігаються хто куди.

Звістка про вчинений Мітлою погром доходить до махновських частин, усюди викликаючи обурення і протест.

Одна з повстанських частин, знаючи про негативне ставлення командарма до подібних антисемітських виступів, шле йому заяву:

— Ми, щирі Ваші сини, сини Вашого народу, почувши про розгром загоном Мітли єврейської колонії, знаємо і відчуваємо, як тяжко і боляче переживати це Вам. Ми також переживаємо цю ганьбу. Клянемося, Батьку, що такого ставлення до єврейства серед наших частин не помічається, а коли воно і з'явиться, то Вашим ім'ям ми його знищимо при корені. Повстанці-махновці.

Махно одразу ж видає по всій армії наказ:

Всім частинам махновської армії:

— Всякий грабіж, насильство чи убивство не тільки євреїв, а й будь-яких інших мирних жителів іншої нації,

навіть полонених спричинить розстріл винних і командира, що припустив насильство.

Головкомандарм: Батько Махно.

На той час, унаслідок заснування в єврейських колоніях самооборони, залунали незадоволені голоси:

— Навіщо Батько жидів озброює? До чого така турбота про них?

Це змусило штаб організувати по селах ряд мітингів проти погромників і антисемітів.

Більше того: у створену раду з'їзду в Гуляй-Полі на рівних допускається участь євреїв. На таких же началах вони вводяться і до військово-революційної ради махновської армії.

Тоді ж сталася нова подія: уночі невідомі нападають і громлять єврейську колонію номер сім.

Призначена штабом слідча комісія легко встановлює, що винуватцями розгрому колонії й убивства двох євреїв є з'яра червоноармійців, під проводом комісара Петрова.

«Ревтрибунал», у який входять і більшовики, присуджує винних... на догану і до відправлення на передові позиції.

Через незгоду Махна з таким рішенням, справа переглядається і за іншим рішенням шестеро призвідників злочину засуджуються до розстрілу.

Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

LVI.

У хаті Користиленка накурено, душно і жарко.

Чиргикає гармошка, кружляють в польці пари, танцює і Щусь зі Стешею.

Веселоців і сміху хоч відбавляй.

Щоб охолонути, виходять надвір одна пара за другою.

Разом з Федором виходить і Стеша.

Примощуються біля сусідньої хати на ослоні й починають розмову.

Щусь солов'єм співає, аби зацікавити співбесідницю.

Раптом, ривком пригортає її до себе.

Стеша, швидко вивільнившись з обіймів, сердито запитує:

— Це що ж таке?..

— Це ж любов...

— Отуди к бісу...

Федір, приголомшений, намагається знайти причину парубоцької невдачі, але сам себе заспокоює: на ура, очевидно, добре тільки кордони брати...

— Чому ви, Стешо, такі холодні? Мені ви сподобалися з першої зустрічі і здається рідною сестрою... Ви, зізнаюся, причарували мене.

— А ви не поспішайте!.. Бо я хочу кохання постійного...

— То ви його знайдете, Стешо; повірте, що я можу любити серйозно і глибоко...

Ніч була місячна. У потоці світла купалася околиця, і нічим непорушувана тиша доповнювала величну картину.

Щусь знову намагається обійняти Стешу і цього разу без успіху: дві маленькі ручки обхоплюють його міцну шию й обоє зливаються в цілунку, що перехоплює подих.

Розлучаються на світанку.

Повертаючись у хату, Федір думає:

— Це ж треба, з першого разу миліша від усіх на світі. І розумна. Хіба не розумно сказала: «Не хочу, щоб життя сміялося наді мною»...

Відчиняючи двері, Щусь радісно насвистує:

— Гоп, мої гречанички... Гоп, мої білі...

LVII.

Відряджений у службових справах у Москву, повстанець Мащенко заходить на квартиру Кропоткіна, щоб передати привіт від Махна.

Гостинний, ласкавий, добродушний Петро Олексійович зустрічає прибулого з розпростертими обіймами.

Зав'язується розмова спочатку про поточні події, а потім про діяльність партизанської армії.

Кропоткін, жваво цікавлячись перебігом подій в Україні, ставить безліч питань. Їм, здається, не буде кінця...

Проте прибулий, перевантажений терміновими дорученнями, змушений поспішати і залишити привітний пригук апостола анархізму.

Розстаючись, Петро Олексійович:

— Передайте від мене товаришу Махну, щоб він беріг себе, бо таких людей, як він, небагато.

LVIII.

Серед російських селян живе дотепер переказ про те, що Пугачов, будучи захоплений у полон, сказав панам, що зібралися біля нього панам:

— Я своїм бунтом тільки полякав вас: я — деркач, але за мною з'явиться справжня мітла, що замете начисто власників і дармоїдів-багатіїв.

І ось такою, за пророцтвом заколотника, мітлою можна в повному розумінні слова вважати бунтаря Махна.

І справді: усе реакційне і буржуазне він упродовж своєї революційно-повстанської діяльності вимітав «начисто».

Згуртувавши головні сили, у ту ж хвилину, «Перший

серед рівних» пускав свої частини по селах і містах, вимітаючи вселякий дух рабства й експлуатації.

Це було не що інше, як гігантське помело, що вимітало старі державні й економічні підвалини для того, щоб, замість утиску, утвердити волю, вільну працю і рівність.

XLIX.

Посланець, з'явившись в штаб повстанських військ, вручає черговому запечатаний конверт від... генерала Врангеля. На Ремінгтоні надруковано:

— *Отаману повстанських військ Махнові.*

Російська армія йде тільки проти комуністів з метою допомогти народу позбутися комун і комісарів і закріпити за трудовим селянством землі державні, поміщицькі і приватні. Останнє вже втілюється в життя.

Російські солдати й офіцери борються за народ. Кожен, хто бореться за народ, повинен йти пліч-о-пліч із нами.

Тому підсилюйте роботу по боротьбі з комуністами, нападаючи на їхній тил, руйнуючи їх транспорт, словом, сприяючи нам в остаточному розгромі військ Троцького.

Головне командування посилено допомагатиме Вам озброєнням і спорядженням, а також і фахівцями.

Надішліть свого довіреного в штаб зі зведеннями, що Вам особливо треба і для узгодження бойових дій.

Начальник штабу Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії, Генерального штабу генерал-лейтенант Шатилов, Генерал квартирмейстер, Генерального штабу генерал-майор Коновалов.

18 червня 1920 року, м. Мелітополь.

Махно, прочитавши послання і подумавши, говорить:

— Пропоную, товариші, вважати даний документ як той, що виходить з надр реакції, контрреволюційним, гідним, з погляду революціонера, презирства і котрий зовсім

не підлягає відповіді й розголошенню. Хто хоче висловитися?

Мовчання.

Ухвала ради штабу, винесена в цьому ж дусі, приймається одноголосно, і головуючий пропонує перейти до обговорення наступного питання.

LX.

Переїнятї духом вільності, трудящі України прекрасно розуміли непотрібність нав'язуваної їм різною владою бюрократичної машини — державності, котра відігравала для них точно таку ж роль, як тюремна контора для ув'язнених. Звідси і їхнє негативне ставлення до будь-якої влади.

Саме ця обставина і призвела до того, що працюючі сміливо вступили в конфлікт із різнорідними державними течіями в Україні і переїналися твердим переконанням стояти на захисті безвладного суспільства.

LXI.

Навколо діда Якіма, що славиться умінням розповідати, почали збиратися слухачі.

Один із жвавих:

— Нумо, діду, розкажи що-небудь про Махна... Цікаво послухати.

Старий лагідно глянув на цікавого, тихо промовив:

— Про Батька, значить... Та про нього, коли усе розповідати, і тижня мало. Я, хлопці, коротеньку розповідь поведу: до хати пора, бач, як сонечко сіло.

І дід почав розказувати:

— Шукають Батька гетьманці, а він сидить у хаті, пісні співає. Раптом бачить... йдуть... за ним.

Він через димар тікати, та вони його і там сторо-

жать. Зістрибнув тоді Махно з даху хати і гайда, а гетьманці його наздоганяти.

Дивиться він, — кепська справа; зняв із себе золотий пасок і з силою кинув у них. Нанизані на пасок монети розлетілися навсібіч, а переслідувачі — збирати їх. Поки повзали по землі, Махно накивав п'ятами!

Ну, а згодом гетьманці ляялися: монети виявилися не золотими, а простими мідяками.

А ще, ви тільки слухайте, трапився випадок такий: ведуть денікінці Батька в штаб і кажуть йому:

— От, ми тебе і впіймали!

— Ну, то й що?

— Ну й повісимо...

— Вішайте, не боюся, тільки про одне шкодую: скарб, що в ставку сховав, ніхто без мене не знайде.

Зачувши про це, денікінці й кажуть:

— Ану пішли, покажеш де скарб знаходиться...

Як тільки підійшли до ставка, стрибнув зненацька Махно у воду, а вже виринув на іншому березі.

А ще подія в рідному його селі була, — ви тільки слухайте:

Зайняли більшовики Гуляй-Поле і почали господарювати. Не втерпів Батько: переодягшись у жіночу сукню, відправився у своє село. Побував усюди, де хотів, і навіть у більшовицький штаб зазирнув; а йдучи, на хаті, що під штабом була, записку приклеїв: «Був. Усе бачив. За образу народу помщуся. Батько Махно». Кинулися отут більшовики навздогін, а його і сліду нема. Не з таких він був хлопців, щоб попадатися. Ну, мені пора постіль пом'яти. Бувайте здоровенькі!

LXII.

На трибуні, оточеній селянською юрбою, анархіст Волін.

Сивочолий, спокійний, привітний, позитивний, чіткий у промові, конкретний у думках.

Сповна володіючи даром слова, він говорить із захопленням; слухають його з увагою.

— Що таке анархізм і що таке комунізм?

— Заміна існуючого прогнилого суспільного ладу іншим, заснованим на дружній співпраці широкої Мережі добровільних спілок і є анархізм.

— Заміна існуючого несправедливого господарського ладу новим, справедливим, де від кожного береться по можливостях і кожному приділяється по потребі, є комунізм.

Заміна існуючої лицемірної і безглуздої моральності іншою, природною, що ґрунтується на вільній праці, призведе до рівності і солідарності. Як же нам домогтися цього, істинно людського вільного життя?

Мирним шляхом, добровільно і «по-хорошому» ні багатії, ні володарі нічого не уступлять. Доведеться, виходить, домагатися нового ладу за допомогою соціальної революції, під час котрої і відбувається захоплення промисловості робітничими спілками, матеріалів — кооперацією, землі — селянами, і експропріація держави самоврядними організаціями.

Що ж, власне, треба для успіху? Єднання, гаряча співпраця всіх і кожного, революційний порив і самосвідомість працюючих мас.

Це — найголовніші умови соціальної революції, без чого вона не може перемогти. А коли так, то потрібно і самим йти й інших закликати на боротьбу з власністю і державою, щоб улаштувати самим нове, щасливе, вільне і рівноправне життя, що стане справою самих трудящих.

Не сподівайтесь на інших: у революції не може бути прикажчиків: звільнення трудящих — справа рук самих трудящих. Ніхто для вас, за вас, замість вас нічого не вла-

птує. Дійте сміливо і рішуче самі. Спасені воєдино, стійте міцно на своїх позиціях. І тоді ні капіталістична, ні державна сила вам не буде страшною. Через боротьбу до бажаної свободи, рівності і братерства.

Під громоподібні схвальні «вигуки і під оплески Волін сходить з узвишся, поступаючись місцем наступному оратору.

LXIII.

Як тіні, шмигають темряві повстанці, підбираючись до міста Олександрівська, у якому засіли більшовики.

Головна справа зроблена: вартові зняті, і шлях для повстанців відкрито.

Мета нічного нальоту: знищення інституцій поневолення, якими так багата більшовицька влада.

Раптом непроглядну темряву водночас прорізають вогняні відблиски в декількох місцях.

То палають будинки надзвичайки, міліцейська дільниця, продподаткове бюро і наспіх звільнена від ув'язнених... тюрма.

Махновці, прекрасно знаючи, що в'язниця — це символ рабства і неволі, отож на її руйнацію звертають особливу увагу: крім того, що підпалили, всередину будинку закладають декілька динамітних шашок.

Підпалені будинки догоряють, коли махновці, змішавшись із натовпом на вулицях, благополучно залишають місто.

По дорозі балачка:

— Завтра нікому буде заарештовувати.

— Як це?

— А дуже просто: усіх надзвичайників живцем попалили.

— А в «продподатці» комісар задихнувся в диму.

— Туди йому й дорога!

LXIV.

У табір махновців, розташований у містечку Старобільському, вранці несподівано прибувають представники червоного командування.

Мета приїзду: почати переговори для підписання нового договору з повстанською армією.

Опівдні уповноважені обох сторін зустрічаються в будинку школи і відразу ж приступають до обговорення пекучих питань.

З питання, порушеного Махном, — про звільнення заарештованих у радянській Росії анархістів, — починається нескінченна суперечка: керівник руху наполягає на цьому; більшовицькі уповноважені ухиляються від прямої відповіді.

Після майже годинної суперечки, зрештою, з усіх питань досягається повна угода на таких засадах:

Радянська влада: а) звільняє всіх заарештованих анархістів; б) надалі виявляє до махновців повну лояльність; в) махновська повстанська армія бере участь у поході проти Врангеля.

Незважаючи на принципову й ідеологічну розбіжність з більшовиками, а також на приховану і явну ворожість їх до махновців, Махно продовжує вірити в їхню революційну чесність, унаслідок чого і підписує, від імені махновців, так звану Старобільську угоду.

LXV.

Удосвіта, листопадним, холодним ранком керівник кавалерійських військ Семен Каретник, вийшовши з хати, наказує підпорядкованим йому командирам:

— По конях, хлопці!

І двадцять тисяч партизанської вольниці рушають у напрямку до Криму, де укріпилася Врангелівська армія.

Як на прогулянці, йдуть із піснями і через три доби досягають Джанкою.

Холодний і різкий, як бритва, вітер рум'янить обличчя і морозить руки, але бадьорий настрої повстанців перетворює похід на іграшку.

Мороз, якого й не бачили у цих місцях, за декілька годин вибудував через затоку Сиваш крижаний міст.

Це полегшує повстанцям форсування протилежного берега затоки.

Не гаючи часу, у ту ж ніч, під покровом непроглядної темряви, партизанські частини переходять по кризі Сивашську затоку і безперешкодно досягають головної оборонної лінії в районі Перекопу.

Блискавичним нальотом махновці проривають оборону врангелівців і займають спочатку Перекоп та Сімферополь, а потім і інші пункти.

Одне слово, повстанці долають білих у мить ока, і тим самим ламають розрахунки врангелівських «генералів» на неприступність кримських укріплень.

Проте, у той час, як чорні прапори гордо майорять у тих місцях, де партизани стали господарями становища, невблаганний і жорстокий фатум готує махновській армії трагічний кінець.

З Москви повзе жахлива, нещодська і підступна телеграма, зміст якої зводиться до тасмного наказу:

— З моменту отримання знищити махновців усіх до одного.

LXVI.

В «Известиях» Центрального Виконавчого Комітету, що видаються в Москві, зміст Старобільської угоди червоного командування з махновцями публікується частинами, чим приховується від читачів зміст і важливість події, що сталася.

Більше того, в одному із номерів тієї ж газети повідомляється, що угода з повстанською армією носить військовий і тимчасовий характер і обумовлюється бажанням обов'язково отримати потрібну для «робітничо-селянської влади» перемогу над злісною реакцією золотопогонних генералів.

Отримавши копію телеграми з Москви, що закликає знищити махновців, командуючий червоною армією Фрунзе хрипким голосом виголошує «начштабу»:

— З цим Махном треба покінчити за дві секунди: він страшенно... набрид нам.

— Ви гадаєте, що кримські «комкори» виконають завдання сповна?

— А чому б і ні?.. Комуністи ніколи не зупиняються ні перед чим.

LXVIII.

Серед ночі — у суцільній темряві — в махновському таборі в Криму тривога, вибуки:

— Зрада!

— Рятуйся!

Але порятунку немає: розставлені з усіх боків більшовиками кулемети обстрілюють табір перехресним вогнем. І незабаром табір живих перетворюється на табір мертвих.

На світанку згряч чекістів накидається на табір партизанів і починає добивати пораниених.

Постають приголомшливі сцени.

— Свого... б'єш, — ледь чути промовляє партизан, що було підвіся, проте чекістська куля вкладає його знову і цього разу навіки.

На ранок результати дикого нищення людей постають в усій повноті: 20.000 повстанців наче й не було.

Порятунок від смерті знаходять тільки партизани, розташовані осторонь.

А командний склад, на чолі з командуючим Семеном Каретником, підступно викликають, нібито на нараду, у Гуляй-Поле і зрадницьки розстрілюють у залізничному вагоні.

LXIX.

У той же час у Харкові більшовики піддають розгрому Повноважне представництво повстанців (махновців), книгарню «Вільне багатство» і низку анархічних федерацій, а членів їх заарештовують.

У анархіста Ценіка, не знайшовши самого його вдома, заарештовують дружину, котра на знак протесту оголошує голодування.

Більшовики цинічно їй заявляють:

— Якщо чоловік дорожить вашим життям, нехай з'явиться на допит.

Ценік приходить, його допитують з пристрасстю і заарештовують.

Хвиля розгромів анархічних федерацій, з арештом їх членів, знову прокочується по всій Росії.

LXX.

Гуляй-Поле.

Махно в штабі Червоної армії. При ньому охоронна сотня.

Через вірних йому осіб він одержує звістку про знищення партизанів у Криму.

Усамітнівшись, болісно розмірковує, що йому в цьому випадку зробити.

З властивою йому рішучістю він намагається вирватися з більшовицьких лап.

Починається негайна підготовка до втечі.

Але більшовики не ловлять гав: у таємному наказі по гарнізону велено:

— Якщо махновський загін виступить на боротьбу, знищити його.

Так чи інакше, але махновці на конях дпробираються до околиці села.

Потім із криком «ура» блискавичний наліт на загородження.

Наскакують, зминають і втікають.

А через півгодини скаженого скакання, сотня Махна виривається на вільний від військ шлях.

— Ну, то як тепер, Батьку?

— Мужайтеся, хлопці: ще не все втрачено...

LXXI.

Гуляй-Поле.

На головній площі села стоять зігнані чекістами на мітинг селяни.

На трибуні комісар червоної армії:

— Знайте, селяни, що радянська влада не допустить контрреволюції і всі спроби протидії вона випалить до решти.

Якщо хочете спокійного життя, дивіться, батьки, за синами, дружини — за чоловіками, сестри — за братами.

Від імені робітничо-селянської влади попереджаю вас, на випадок якоїсь зради з боку селянства, розправа буде жорстокою: за кожного убитого червоноармійця ми розстріляємо десять чоловік. Не щадитимемо навіть жінок.

Нещирості не визнаємо: хто не з нами, той проти нас.
Юрба мовчить.

LXXII.

Командир проривного загону всю дорогу перебував у глибокій задумі і тільки на зупинці на мить стає говіркішим:

— Так, треба визнати, хлопці, що, востаннє погоджувались з більшовиками, ми мало кумекали.

Потім знову впадає в мовчанку.

Але от по дорозі невелике село. У ньому і стає на привал загін Махна.

Не встигли люди розташуватися, як тривога: показали кіннотники.

Висилають дозорців, озброюються, сідають на коней.

Розвідники, повернувшись, доповідають:

— Кримські частини!

При цій звістці командир загону веселішає: очі блищать, по обличчю пробігає посмішка, і зігнута до того постать випрямляється.

Повстанці на цю звістку також реагують радісними вигуками.

Але загальна радість передчасна: підскакавши до Махна, командир кінноти Марченко рапортує, що врятувалося тільки два ескадрони.

Вождь руху приголомшений, ледь тримається на ногах, аж заплющує очі.

І, ніби у відповідь на це страшне повідомлення, його осяває думка, висловлюючи вголос яку, він щото кричить:

— Створимо нову армію і з нею ринемо на боротьбу з ворогами народу, революції і волі!

LXXIII.

Розгромивши махновську армію, більшовики не убили ідеї руху: кадри ополчення, що врятувались від битви в Криму; воїни, узяті в полон; червоноармійці і, зрештою,

нові волонтери становлять ядро нової майбутньої махновської армії.

Армія ця, зростає не щодня, а щогодини, вона поки не численна, проте наснажена відвагою і вірою у свою непереможність.

Побудована, як і колишня, за принципом самодисципліни, добровільного і виборного начала, вона вже й тепер являє собою міцну братерську співдружність і неабияку військову міць.

Її гасло:

— На боротьбу з державниками!

Через якийсь час Махно, аби збільшити чисельність армії, віддає наказ:

— До Гуляй-Поля.

Наказ сприймається повстанцями з бурхливою радістю.

Гупають кінські копита, гримлять колеса тачанок: то армія махновців просувається до рідного села Батька і через два дні, після запеклого бою вибиває з нього більшовиків.

LXXIV.

Спілкування зі Степсю впливає і на характер, і на зовнішність Щуся. Досі легковажний він стає вдумливим і серйозним. І, як би на доказ цієї зміни, замість опатного, строкатого одягу, він вдягає просту солдатську шинель і навіть голиться, коли його допukuляють нарікання Степі. Намагаючись усамітнитися, відмовляється бувати на вечірках і не шукає нових знайомств.

Тоді ж відбувається зворушливе примирення його з Галиною Кузьменко, котра весь час докоряла йому за донжуанство.

LXXV.

Глухими манівцями пробираються на конях і на тачанках повстанці.

Співають «яблучко», сміються і сиплять жартами; словом, безтурботні і веселі.

З однієї з тачанок, оглушуючи переліски, горлає старезний пагефон «Очи черные».

Але це удавана безтурботність. То тут, то там вони потрапляють у залізні лещата червоних частин, і тоді на всю широчінь і міць проявляються геніальні здібності самородка-стратега Махна.

Керовані ним загони, спритно лавіруючи між супротивником, що розпростерся по всій Україні, змінюючи напрямок, вдало уникають зіткнення з ним, залишаючи ініціативу за собою.

Характерна здатність махновців: раптово з'явитися і так само раптово зникнути, а потім шукай вітра в полі...

Головний клопіт повстанців тепер: нальоти на села, міста і містечка.

Там, де вони з'являються, неминуча смерть витає над «краскомами», «сексотами», «політруками» і чекістами.

Не дарма ж бо всі ці більшовицькі прислужники зриваються з місць, як тільки почують:

— Махновці!

LXXVI.

Через поля і переліски мчать від червоних махновці. Раптом попереду бачать обриси вершників.

Команда:

— Напоготів! — але обходиться без стрілянини, бо розвідники доносять:

— Загони Брови і Пархоменка йдуть на з'єднання.

Командир партизанів схвильовано кричить:

— Підняти, товариші, прапори! Зустріти, як рівних!

Групи кіннотників наближаються.

— Ур-а-а! — робить зустріч урочистою.

Міцні рукостискання і щирі поцілуки закріплюють її.

Махно збуджено кидає:

— Товариші, організуємо мітинг. Хай живе одностайність, єднання, революція і воля!

На околиці лунає могутнє:

— Ур-а-а-а!

LXXVII.

У лютому 1921 року в Москві вмирає ідейний вождь анархізму Петро Олексійович Кропоткін.

Передсмертна воля померлого: звільнення з в'язниць всіх анархістів і, при супроводі труни, не виконувати Інтернаціонал, бо, за відсутності серед людей братерської солідарності, він звучав би парадоксом.

Під час похорону вчителя безвладдя, між анархістами і представниками радянської влади виникають спочатку суперечки, а пізніше і формальні зіткнення.

Конфлікт починається з того, що більшовики мають намір стерти з вагонів потяга, що везе порожню труну в місто Дмитров, анархічні написи на кшталт: «Де влада, там і насильство».

Тільки вороже ставлення молоді змушує більшовиків відмовитися від свого наміру.

Конфлікт продовжується пізніше, під час прибуття тіла покійного в Москву.

Більшовики мають намір везти тіло померлого форсованим маршем, проти чого рішуче повстають анархісти.

На настійну вимогу останніх, процесія повільним темпом просувається через місто, а досягнувши будинку Бутирської в'язниці, зупиняється.

На цьому місці відбувається цивільна панахида зі схилянням анархічних і кооперативних прапорів.

Через те, що Московська Надзвичайна Комісія, нехтуючи волею передового революціонера, категорично від-

мовилася випустити з в'язниць одноступів Кропоткіна, даючи згоду лише відпустити делегацію і то тільки на час похорону, анархісти переходять до дій.

Ранком у день похорону вони виносять прапор з написом:

— Вимагаємо звільнення з тюремних катівень анархістів, що борються за анархію — ідеї Кропоткіна.

Прапор цей більшовики відбирають, але, після енергійного втручання анархістів, повертають, і він утверджується останнім біля труни, на чільному місці.

Тим часом наближається година винесення тіла, а анархісти з в'язниць відсутні, бо навідріз відмовляються брати участь у цій бутафорії: або всі, або ніхто.

Чекісти мають намір навіть відправити на похорон кількох чоловік під конвоєм, але незабаром доходять думки про марність затії й починають умовляти в'язнів послухатись.

Анархісти наполягають на своєму рішенні.

А на вулицях, очікуючи винесення тіла, стоїть двохсот тисячний натовп, нервуючи з причин зволікання.

Тоді учасники похорону виступають із заявою, що вони не піднімуть тіла покійного доти, поки не буде виконана остання воля Петра Олексійовича.

Ультиматум їх зводиться до вимоги відпустити ув'язнених ідейних побратимів з в'язниць на волю, чи, в крайньому разі, хоча б для прощання з покійником.

Натовп чекає винесення, а анархісти ждуть прибуття товаришів із в'язниць. Час тягнеться одноманітно і нудно.

Раптом натовп дратується. І є від чого: із блідими, ніби в мерців, обличчями, виснажені, обірвані, у залу входять сім анархістів, випущених чекою¹ на 24 години з в'язниці В. Ч. К. (Анархістів з Бутирок не випустили).

Усі сім: Ольга Таратута, Фаня Барон, Арон Барон, Давид Коган, Марко Мрачний, Олександр Гуєвський і

¹ Надзвичайною комісією. (Дано в орфографії автора. Прим. перекладача).

Олексій Олонецький, мабуть, на знак непохитної солідарності, тримають один одного за руки.

Присутні в залі, прочитавши з лиць прибулих про їхні тортури і страждання в катівнях, відверто висловлюють своє обурення проти насильств Чека.

Після коротких схвильованих промов сімох, труну з тілом виносять на вулицю, і процесія рушає до цвинтаря.

На шляху процесії анархісти співають бойовий марш і інші революційні пісні, а оркестри грають «Варшав'янку» і «Вы жертвою пали».

До цвинтаря доходять тільки увечері.

Після п'ятигодинних промов над тілом покійного труну опускають у могилу.

У що мить хтось виголопс:

— Розстаємося з тим, кому не лячно було боротися і зі злом, і з життям.

Повертаючись із цвинтаря, анархісти, незважаючи на перешкоди, котрі їм влаштовували чекісти, несуть розгорнутий прапор протесту до самого будинку анархічного клубу.

А на ранок вони збираються у свій клуб для проводів у катівню... сімох товаришів.

Картина розставання зворушлива: багато хто плаче, й усі шлють прокльони катам. А біля місць ув'язнення ті, що залишилися покищо на волі, кричать тим, кому йти:

— До побачення, товариші, в... чека.

LXXVIII.

За даними махновського штабу, головне командування Червоної армії «окопалося» у Харкові, і Махно задасься думкою зробити похід на це місто, щоб розігнати «земних владик».

Підготувавшись до походу, армія махновців навесні 21 року рушає у наступ, тримаючи шлях до наміченої мети.

Рух військових частин розтягується на кілька верст у довжину.

Не доходячи 30-ти верст до Харкова, повстанці натикаються на супротивників.

Починаються бої, які ведуться з незвичайною затятістю.

Більшовицькі сановники, прекрасно розуміючи, що з взяттям Харкова, Москва виявилася б відрізаною і від Донбасу, і від України, застосовують для оборони цього важливого регіону всю силу.

Проти військ Махна вони кидають весь запас збройних сил і шлють на прорив 60 броньованих машин.

Махновське командування, волею-неволею, має вперше визнати похід на Харків невдалим.

І справді: як вітер рухлива, найлегша і бойова кавалерія партизанів, не зважаючи на усі свої найкращі якості, фізично не могла протистояти механічній силі.

LXXIX.

Відступають поспішно махновці від цілої кавалерійської дивізії червоних, а назустріч — будьонівці.

— Діло швах, — говорить Куриленко, — порятунок лише в одному — уперед!

Так і роблять: врубуються в гущу будьонівців і починається битва, що нагадує середньовічну «січу».

Рубаються на відчай махновці із супротивником, а попереду всіх, показуючи приклад, Куриленко.

Учасник численних боїв, переможець у багатьох кавалерійських турнірах, наділений величезним бойовим досвідом, командир загону і його підлеглі більш ніж упевнені, що й у цій сутичці вони вийдуть переможцями. Але чисельністю будьонівці переважають махновців майже в двадцять разів, і це вирішує долю бою не на користь останніх.

Махновцям вдається відірватися від ворога і, здається, що вони вже поза небезпечною... Але, зненацька, напереріз їм вискакує свіжий загін будьонівців і бій відновлюється знову.

...На Куриленка насакають відразу три червоних кавалеристи. Спритним, блискавичним змахом шаблі він зносить голови одному й іншому, але третій, ухилившись від удару, завдає смертельного удару по скроні хороброго і той зі стогоном падає із сідла.

Розпростерте тіло убитого лежить на землі.

З глибокої рани ллється кров.

— Ех, Куриленко, Куриленко, загинув, брате, — такого командира ніде не віднайдеш!..

— Батько довідається, скаже:

— Та яка ж війна без Куриленка, — обмінюються на ходу віцілілі від січі повстанці.

LXXX.

Поблизу Новоспасівки на нелегальному становищі в селянській хаті проживають: Галина Кузьменко, учителька Феня, повстанці Вдовиченко, Матросенко, Тарасенко і Мартин-Кулеметник.

Відстали вони тут, далеко від армії, що пішла на північ, з різних причин. Тарасенка і Мартина до цього місця приковує бажання помститися за убивство батьків і дружин; Вдовиченко має важке поранення, а інші — через хворобу.

Монотонне життя тих, хто переховується, раптово порушується звісткою про прибуття в село Новоспасівку загону чекістів.

Негайно ж до прибуття в село «опричники» призначають на кожні десять дворів відповідального селянина, в обов'язки якого входить доносити про всіх махновців, що переховуються в районі.

На випадок виявлення чекістами на певній ділянці повстанського «бандита», відповідальний селянин розплачується своєю головою.

Подальше перебування на хуторі з цієї причини стає неможливим, а тому Галина з Фенею у супроводі Матросенка і Вдовиченка переходять на проживання у віддалений за три версти від села хутір. Ренга, що оселилися неподалік, приходять у гості до четвертого: вбивати час. Хата, місце нового притулку, належить заможному селянинові Овдію.

У світлиці на покуті — ікони, завішані розшитими рушниками; посередині світлиці — великий стіл; уздовж стін — ослони, а в лівому куті — піч з лежанкою.

Цілими днями всі, хто переховується, зібравшись разом, відсиджуються в хаті, не ризикуючи показатися комусь на очі і не стільки заради себе, скільки заради гостинних господарів, привітність і самопожертву яких «гості» сприймають до глибини душі.

Усе-таки, незважаючи на серйозну, навислу небезпеку, вони безтурботні і навіть веселі.

Невимушена розмова, сміх, жарти і навіть декламація, привід для якої дає поет Матросенко, час від часу звучить у хаті.

Втомившись від розмов, починають грати в карти.

Так коротають дні «невільні в'язні».

А як засутеніє, вечорами, виходять на крутий берег ріки і віддаються спілкуванню з природою.

Нерідко Матросенко, стоячи на високій скелі, декламує або що-небудь розповідає іншим.

В один з вечорів він зненацька каже, перфразовуючи слова Шевченка:

— Як умру, то поховайте отут, на цій скелі.

У відповідь на це:

— Ти ж молодий, тобі жити та жити...

Крім розваг, у перехованців є й турбота: у прихатній клуні стоїть з хворим копитом кінь, що належить Ку-

зьменко, на ім'я Воронок, котрого усі по черзі відвідують і підгодовують шматками хліба.

Тим часом, наближаються свята Великодня, а водночас і великі зміни в житті тимчасових постояльців.

На другий день свят чекісти організують в районі грандіозні облави з метою виловлювання «контрреволюціонерів».

Через це залишатися і на цій квартирі стає небезпечно, і махновці вирішують переселитися в один з хуторів за ріку.

Галина з Фенею йдуть до місця нового помешкання одними з перших. Лець вони досягають протилежного берега, як у щойно покинутих ними місцях з'являються озброєні люди, а потім лунають постріли

Із завмиранням сердець спостерігають за цим жінки. Спокою не дає думка:

— Чи встигнуть втекти наші?..

Чекісти тим часом підходять до хати, де вони недавно переховувались.

Тарасенко з Мартином, не маючи при собі зброї, устигають сховатися за хатою, а Вдовиченко і Матросенко, бачачи безвихідність становища, вихоплюють револьвери і вступають з ворогами в перестрілку.

Гримлять револьверні і гвинтівкові постріли... У перервах між ними, чекісти:

— Здавайтеся...

А у відповідь їм Вдовиченко:

— Живими ви нас, гади, не візьмете!

А тут до чекістів прибуває ще й підмога, і стрілянина з їх боку починається залпами.

Але розв'язка наближається: майже одночасно убиті чекістськими кулями, обидва повстанці падають на долівку зі смертельними ранами.

Умираючого Вдовиченка чекісти тягнуть до себе:

— Ми його вилікуємо...

А тіло Матросенка залишається лежати в хаті до вечора.

А як смеркло, Тарасенко з Мартином беруть тіло убитого і ховають там, де він заповідав: «поховайте на цій скелі».

Тим часом, Галина з Фенею стурбовані пошуками нового місця притулку. Їх переслідує велика невдача: в хаті, де вони мали переховуватися, їх повідомляють:

— До нас не можна: у нас червоний командир зупинився.

Обидві жінки у безвихідному становищі: не знають, куди податися.

Приголомшені невдачею, у розпачі, сидять вони в хаті. Сивобородий господар хати, поклавши руку на плече, каже:

— Не журись, дочко, залинайся в нас і надалі. Що буде з вами, те станеться і з нами!

А Феню, як може, заспокоює брат господаря.

Галина і Феня, схвильовані до сліз, гаряче дякують добрим безстрашним господарям.

Минають дні, протягом яких обидві повстанки продовжують залишатися під гостинним дахом старого.

Раптом на околиці виникають безладна стрілянина і вигуки, вносячи паніку поміж мешканців. А за якусь годину весь Новоспасівський район займають махновці.

Радість селян безмежна.

— Свої прийшли!

Зустріч чоловіка і дружини носить зворушливий характер:

— Ну, як ти тут, Галю, без мене?

— Я...

Галина радісно:

— Нічого...

А сльози навертаються на очі...

Господарка хати запитує в Махна:

— Що, Батьку, приготувати на вечерю?

— Нічого. Я проти того, щоб повстанці вас об'їдали.

— Ну, а як же без їжі?

— Куркулі нагодують.

— Не дуже вони щедрі...

— Змусимо нагодувати.

Тільки-но керівник руху поринає в читання якогось паперу, як у хату входять кілька селян.

— Ми прийшли, Батьку, просити тебе не залишати нас... Дуже нам тяжко без тебе. Зоставайся при нас: як-небудь разом перебідуємо...

— Други мої, я дуже ціную вашу щирість... Мені завжди було боляче розставатися з вами, але сидіти на одному місці ми не можемо. Боротьба має продовжуватися широким фронтом... Сподіваюся, що ми ще побачимося...

Коли делегація виходить, Махно, залишившись сам-на-сам, думає:

— Яка це могутня сила — трудящі. Цьому потоку потрібно тільки широке русло...

Раптом на порозі Галина:

— Ну, як самопочуття?

— Та, вроді, нічого.

— Поспіши, війська виступають.

Одразу ж головнокомандувач армії накидає на себе шинель.

В той час, як на вулиці Махно уже всовує ногу в стремя, до нього підходить хазяїн з сусіднього двору, підводячи ситого коня:

— Виходив, виростив... Прекрасний, сильний і швидкий кінь. Люблю його, як рідне дитя. Візьми його, Батьку. Сам я, бачиш, старий, не можу вам послужити: а кінь зовсім молодий, ну, і нехай послужить...

Махно, розчулений:

— Спасибі від душі за відданість селянському руху!

LXXXII.

Стрімким нападом махновці вибивають із села Лиски червоних і розташовуються на постій.

Селяни до Махна зі скаргами:

— От бачиш, Батьку, вбита дитина; це більшовики головою об стінку прикінчили; а над дружиною насильство учинили... і руки їй вивернули. Зараз у хаті напівмертва лежить. Вона розповідала: я, каже, кричу: ой, боляче, пусти, а чекіст на це: на те і кручу, щоб боляче було.

Справжні нещоди...

Перебиваючи його, баба:

— А я плачу, що добро забирають, а вони мені: «Москва сльозам не вірить». Ну, і обідрали до нитки.

А підліток:

— У мене батька либонь на страту повели.

Серце у Махна обливається кров'ю.

Присутній при цій сцені Белац, уголос:

— Такі злодіяння здатні, Батьку, викликати вибух масового обурення серед селян. Треба усі випадки описати в «Шляху до Правди».

Махно, пригнічений, поринувши у свої роздуми, мовчить. У голові ж проноситься:

— Допоки це...

LXXXIII.

Раптовим нападом більшовики зминають махновців і примушують їх негайно відступити.

Для втечі слугують тільки коні: тачанки змушені покинути.

Махно ледь устигає посадити на коня Галину, як червоні кавалеристи наздоганяють загін.

Доводиться відстрілюватись. Скачучи на коні, Махно запитує:

— А щось я не бачу Серьогіна?

— І я не бачив...

З тінню затьмареності на обличчі:

— Хлопці, ви як хочете, а я вернуся розшукувати Серьогіна. Хто зі мною?..

Як по команді, повернулися всі і помчали назад.

Під кулеметним вогнем скачуть вершники полем і бачать на дорозі тачанку.

— Он він!

На всьому скаку до тачанки.

А в ній, справді, лежить поранений Серьогін і стогне.

Побачивши своїх, підводиться на лікті й, кричить:

— Братики, виручайте, братики...

Підскакують до нього, саджають на коня і під обстрілом червоноармійців, що напірають з усіх сторін, — ходу.

І так переслідування на сто верст по п'ятах.

— Рятуючи Серьогіна, самі ледве не вклепалися.

— Він цілком заслуговує цієї жертви, — говорить Махно, вдивляючись у далину.

LXXXIV.

У розпал запеклого бою з більшовиками, по лавах повстанців зненацька з вуст у вуста передається:

— Батько поранений...

А пізніше подробиці:

— Шість ран у ногу, одна в голову: чи виживе?

А Махно, опригомівши, починає з тачанки керувати операціями повстанців.

І так, замість того, щоб лежати в госпіталі, трясеться він на тачанці, то впадаючи в безпам'ятство, то приходячи до тями.

У хвилини просвітління:

— Скажіть, де ми, не хочу бути в темряві...

Але коли гарячка знову стрімко скаче вгору, Махно впаде в марення.

Занепокосні станом здоров'я головнокомандувача, штабники вирішують відправити його на лікування за кордон.

LXXXVI.

Холодний, осінній вечір.

Берег Дністра, а уздовж його сторожові пости червоних. Пробитися до ріки загону, посланому для конвоювання Махна, що має намір пробитися в Румунію, неможливо.

Щоб дістатися на другий берег, керівник загону успішно здійснює зухвалий задум.

До сторожової більшовицької варти галопом підлітає група одягнених у червоноармійську форму вершників.

Льова Зіньковський, звертаючись до начальника варти, сердито запитує:

— Що тут трапилось?

— Та нічого!

— А нащо кавалерію викликали?

— Ми не викликали, у нас усе в порядку, мабуть, якась помилка.

А тим часом, як йде розмова, махновські кавалеристи, що під'їхали, встигають оточити піших червоноармійців, і Зіньковський одразу:

— Здавайте зброю!

Червоні, сторопівши, кидають до ніг гвинтівки і, до-
відавшись про бажання прибулих переправитися на той
берег, виявляють готовність указати... брід.

Убрід на конях, разом із супровідними, пускаються
на румунський берег махновці.

В цей час з інших більшовицьких постів помічають
пересування кінної групи і відкривають кулеметний во-
гонь.

Навідники в більшовиків, однак, виявляються аніякі:
у втікачів ні убитих, ні поранених.

Ледь устигають вибратися на румунський берег, як
назустріч прикордонна сигуранца (поліція):

— Хто такі? Здайте зброю. Йдіть за нами!

LXXXVI.

Осінь.

Сонце скупиться на тепло і світло.

Мрячить.

По калюці польової дороги пробирається загін по-
встанців на чолі є Белашем.

Попереду — наповзають сутінки і... невідомість.

Незважаючи на все це, настрій у партизанів бадьо-
рий.

Перемовляються:

— Це ж тре', як же поскубли нас!

— Атож. Та це не так і страшно.

Збоку вершників скаче на коні Белаш.

До повстанців:

— Здорово, хлопці!

У відповідь — гул вітань.

Веселий на вигляд, Белаш заклопотаний і похмурий.

Ще б пак: утратити полководця, а потім пересуватися по
зовсім незнайомих місцях у постійному оточенні числен-
них сил супротивника.

Думас:

— Треба податися ближче до Гуляй-Поля.

Белаш надіється, що лише там боротьба може бути й успішною, і тривалою.

Інстинктивно почувуючи, що на нього спрямовані тепер погляди всіх повстанців, випрямляється на коні і намагається здаватися жвавим і веселим.

А тут, несподівано, розвідник:

— Товаришу командир, з правого флангу ворог...

Белаш зривається з місця і зникає у темряві, віддаючи на ходу накази:

— Не розпорошуйся! Праворуч! Галопом!

Строчать ворожі кулемети:

— Та-та-та-та-та...

Удалині, свої чи чужі, кричать:

— Ур-а-а.

Одне ясно: передові сили повстанців зіткнулися з ворогом.

LXXXVII.

Махно, Галина і вісімдесят два повстанці — у Румунії.

Допікають неприязність влади і незнання мови.

— Ну, як? — запитує, пересуваючись на милицях Махно в Домашенка.

Той, замість відповіді, відмахується рукою.

Але ось вони в повітовому містечку на правах інтернованих.

Настає період еміграції, з нестачею грошей, з неможливістю пересуватися, з відсутністю волі.

Хоч-не-хоч, але доводиться з усім цим миритися. Не бажає з таким становищем миритися тільки Махно: він довго і болісно шукає виходу і, зрештою, знаходить його.

Одної ночі Нестор, із двадцятьма повстанцями, із властивою йому рішучістю намагається перейти румунсько-польський кордон.

Погане знання місцевості перешкоджає здійсненню плану: на кордоні їх затримують поляки і повертають у Румунію... Румуни, у свою чергу, повертають утікачів Польщі.

Таке перекидання живих людей триває кілька разів, але, нарешті, поляки погоджуються прийняти емігрантів і інтернують їх у містечко Щадкове.

За колочим дротом табору, під пильною охороною польських вартових, минає шість місяців.

Раптом, як сніг на голову, нове лихо: польська влада ставить емігрантам за провину підготовку до... збройного повстання в Галичині з метою відторгнення її від Польщі.

Обвинувачення безглузде і несправедливе, але, за наказом слідчого у надзвичайних державних справах, Махна, Галину і Якова Домашенка, незважаючи на їхні протести, запропорюють у Варшавську в'язницю.

Коли за в'язнями зачиняються двері камери, Махно вголос:

— От же ідіоти: не подумались навіть поставити за провину що-небудь більш розумне!

— Не впадай у відчай, Батьку.

— Я і не думаю цього робити: бувало й гірше.

LXXXVIII.

На постої, біля Знам'янки, раптово налетіли, зім'яли і стали бити повстанців більшовики.

Схопитися за зброю встигло небагато.

Чують повстанці трубний голос Белаша:

— Товариші, не здавайтеся!..

Але не здаватися надто важко: на одного більше два-

діяти. Розчищаючи собі шлях шаблею, Белаш, метнувши швидкий погляд на поле битви, починає усвідомлювати трагедію.

І справді: червоні кавалеристи, що нахлинули зусібіч, розсікають на частини партизанський загін.

Чується збоку:

— Хапай отого... Їхній командир!

...На Белаша пасідає кілька чоловік.

У повітрі зблискують шаблі.

Ще мить і, збитий зброєю з коня, командир загону падає на землю.

У голові — якийсь марево, у правому боці й у плечі пекучий біль.

— Цього відвеземо в штаб.

— А хто ж то він?

— Там розберуться, якої він губернії.

А осторонь, поранений у живіт повстанець, бачачи як червоні добивають убитих, знаходить у собі сили прикласти до скроні наган і натиснути курок.

LXXXIX.

Нова, збудована «за останнім словом техніки» варшавська в'язниця.

Надійні замки, товсті ґрати, повна непроникність звуків через стіни, суворий режим і нахабна варта, а що головне: відсутність волі, котру так любили в'язні.

Повільно, мов ситі змії, повзуть місяці.

Поховані живцем в'язні продовжують нудитися в задушливій камері, без будь-якої надії на звільнення.

Більше того: з волі просочуються лиховісні чутки про те, що радянська влада вимагає видачі Махна і його найближче оточення під «всенародний революційний трибунал».

Чутки ці згодом стають фактом: радянський по-вперед у Варшаві Восійков вимагає видачі всіх махновців.

— Діло кепське, але, думаю, якось викрутимось, — говорить з ув'язненим Нестор.

Порятунок, дійсно, знаходиться: анархісти усього світу, у своїх відозвах, закликають усіх, хто зацікавлений у подальшій долі Махна і його наближених, сприяти його визволенню з тюрми. На випадок видачі Махна радянській владі, рекомендують всім польським посольствам і консульствам за кордоном захищати жигтя махновців.

Тим часом у родині махновців подія: у Галини народилася донька, яку назвали Оленою.

Домашенко жартома до Махна:

— Жаль, що дівчинка, а не «махньонок»!

Галина зайнята материнськими почуттями. Поява в неволі «вільної людини» радує і Махна.

Час іде, а ув'язнені і надалі в невідомості.

Нестор, котрому урвався терпець, починає бомбардувати вищі урядові інстанції листами.

Вони дотепні, уїдливі і переконливі, але безрезультатні.

Однак, під враженням відозви анархістів і під тиском польської суспільної думки, Вищий Польський Суд, після тривалих дебатів, виносить у справі махновців... виправдальний вердикт.

Вирок мотивується недоказовістю звинувачення.

Підсудних, на великий подив присутніх у залі суду, не звільняють, а відводять знову у в'язницю.

Тільки через місяць приходить жадана воля, і в'язні обтрушують порох варшавської в'язниці.

— Що нас очікує на волі? — думають вони, опинившись на вулиці.

ХС.

Домащенко та інші повстанці виявляють бажання залишитися в Польщі, а Нестор з Галиною їдуть до Німеччини.

Місцем зупинки подорожани обирають місто Данциг. Негайно ж після появи тут Махна його заарештовують і запроторюють у фортецю.

Звинувачень немає, але існує минуле: німці згадують круті розправи Махна з ними на Україні.

Сидячи в задушливому підземеллі фортеці, Нестор думає:

— Ну, уже звідси не втекти, хіба що з волею Божою...

А випадок підвергається: російська група анархістів, при сприянні американських, починає енергійно діяти, аби визволити в'язня і звідси.

Вони завбачливо переправляють Галину у Францію, а самі готують втечу Махнові.

Нестор занедужує і його переводять з фортеці в міську лікарню.

Темної ночі, у супроводі присланого помічника, Махно непомітно залишає лікарню.

На конспіративній квартирі Нестор серед товаришів анархістів виглядає зовсім бадьорим і навіть веселим.

З посмішкою на обличчі говорить:

— Спасибі вам. Я завжди розраховував на вашу допомогу і солідарність.

ХСІ.

За підтримки анархістів Махно таємно переходить Данцигсько-Пруський кордон і прибуває в Берлін.

Після дзвоника переступає поріг квартири Воліна.

Відбувається зворушлива зустріч: поцілунки, обійми, радісні вигуки і розпитування.

Старі ідейні товариші знову разом.

Теоретик і практик анархізму, — розмовам немає кінця.

До ночі ненаситний словообмін, а опівночі Махно підводячись, говорить:

— Мені час: товариші чекають, щоб допомогти перейти кордон у Бельгію, а звідти у Францію...

— Щасливо. У Парижі побачимося: і мої устремління туди, усе-таки, там вільніше, ніж тут...

Вони розлучаються. Волін проводить гостя до входних дверей і бачить, як гостя поглинає темрява.

*Всеволод Михайлович
Ейхенбаум (Волін).*

ХСІІ.

На околиці Парижа, в маленькій мебльованій кімнатці «прилаштувалася» Галина Кузьменко.

Живе бідно, самотньо й одноманітно.

Тривожні думи про Нестора не дають їй спокою.

У голові настирлива думка: «Що з ним? Здасться, доведеться мені їхати його виручати. І чого вони баряться? Допомогати, так допомагати...»

Клопочеться над дитиною і знову думас:

— Що ж, з'їжджу, дитину залишу в друзів...

Раптом стукіт у двері.

Здригнувшись, мовила:

— Антре... і обімліла, голова пішла обертом, у скронях застукало: на порозі Нестір.

Обопільні сльози розчулення і радості:

— Мій рідний!

— Галю...

Махно намагається перший вгамувати пристрасті і, усе ще борючись з хвилюванням, запитує:

— А як же наша донечка, напевно, піросла?

— Оно, спить.

Нестор нахиляється над колискою і цілує дитину.

Розмовляють без перерву, а їм здається, що майже й не говорили.

— Та лягай ти, відпочинь, притомився...

— Відпочинок — не головне; головне, що я на волі, це дає мені сили. Спасибі, Галю, за турботу про мене і за співчуття!

І він цілує дружину.

ХСІІІ.

Сумне й одноманітне на чужині життя Махна.

А до того: матеріальні нестатки, репресії влади, підступи, наклепи і переслідування з боку білих і більшовиків і, нарешті, почалася хвороба легень... Здавалося б, усе це мало б зломити його дух.

Але вольовий за характером, Нестор залишається з ними до кінця. Сійко переносить усі негоди, втрати і хвороби, ще знаходить можливість жартувати.

На малярській роботі він раптом говорить своїм товаришам:

— Не схотів бачте, «комісарити»: тепер, радій, треба малярем годинами мазюкати, а все через те, що не сподобалися мені ні більшовики, ні меншовики.

— Чому ж бо?

— Різниця між ними ніяка.

— А все-таки? Яка?
— Більшовики — великі, а меншовики — маленькі «ділки».

Сміх.

XCIV.

Усюдисущий журналіст відомої іноземної газети залетів на квартиру Махна зненацька.

Зав'язалася бесіда.

— Чи думаете поїхати на батьківщину?

— О, так...

— З якою метою?

— Тільки щоб поборотися з більшовиками.

— Виходить, продовжувати рух?

— Саме так.

— Але для цього треба мати змогу... Більшовики тепер зміцнилися...

— Передумови є, а саме: ідеї махновщини, тобто анархізму, що укоренилися в народі.

— Чи не вважаєте ви, що більшовики змінилися на... краще?

— Ні, державно-власницький характер ладу незмінний. Тиранія завжди залишалася тиранією.

— Виходить, ви, все-таки, сподіваєтесь на перемогу?

— На повну: тому що ідеї можна придушити, але умертвити їх неможливо.

— Ще запитання: ви за своїм політичним кредом анархіст?

— Я — анархіст-комуніст: за вільні, трудові, безвладні ради — етап до повного розкріпачення трудящих.

— Бажаю вам успіху.

— Будьте здорові, — говорить, підводячись, задоволений бесідою Махно.

У 19-му числі (березень 1932 року) журналу «Пробудження», що видається в США, у місті Детройті, штат Мічиган, Махно пише:

«Самостійно, через свої трудові організації, народ прагнув закладати фундамент нового вільного суспільства, що має на меті у подальшому зжити із суспільного тіла паразитизм і не потрібну трудівникам, одних над іншими, владу.

Таке здорове прагнення народу особливо різко виявлялося на Україні, на Уралі і в Сибіру.

Але наймані сили соціалістів, більшовиків у корені припиняли подібні починання народу.

Лібералізм, соціалізм і держкомунізм — три брати, котрі різними шляхами йдуть до влади над людиною, влади, що не допускає людину до повної досконалості, що розвивається вільно і незалежно.

Що ж залишається робити сучасній людині?

Бунтувати.

Бунтуй, говорить анархіст-революціонер пригнобленій людині: бунтуй, повставай і руйнуй усяку владу над собою й у собі.

Влада створена з метою пограбування і начальствування над тими, хто своєю працею робить усе корисне, необхідне і прекрасне. Немає влади безрогої: усяка влада з рогами і коле кожну людину, що прагне до вільного життя.

Справжнє, розумне, справедливе, а відтак і радісне життя будуватиметься завдяки волі, завдяки творчості і незалежності людини в руйнівно-творчому процесі.

Воля кожної окремої особи народжує вільне, закінчене у своїй централізованій цілості, здійснене в загальній меті, безвладне суспільство. Це власне і є анархічний комунізм. У нашій уяві анархічний комунізм — це грандіозне суспільство загальнолюдської гармонії. Його стан:

вільні індивідууми, що добровільно групуються у вільні асоціації, що складаються за своїми інтересами, здібностями й суспільними потребами, що забезпечують волю і соціальну справедливість в однаковій мірі всім і кожному в групі, у федерації, у конфедерації.

Анархічний комунізм — це суспільство, що думас про вільне життя людини, право цієї людини на безмежний розвиток, першоосновою знищення всяких бід і несправедливостей на землі.

Анархічний комунізм ґрунтується на всебічно розвитку, творчо незалежному й абсолютно вільному житті людини. Тому члени його є вільними, незалежними і щасливими у своєму житті людьми.

Єдиним і вірним соціальним засобом для пригнобленого людства в його боротьбі зі злом, що закувало його в ланцюги і добровільно не звільняє, служить соціальна революція, як глибоке і справжнє зрушення людських мас у бік людської еволюції.

Соціальна революція розвивається стихійно, але організація в цьому напрямку розчищає їй шлях, полегшує прориви штучно побудованих проти неї гребель і цим прискорює її виявлення.

Особливо соціальна революція вимагає організованих і стійких засобів у той період, коли вона у своєму стихійному пориві руйнує рабство і сіє волю, затверджуючи право кожної людини на безмежний розвиток в умовах волі і відкидаючи всяке обмеження волі. Нестор Махно».

(На цьому стаття обривається до наступного номера).

ХСVІ.

А з батьківщини надходять листи від селян. Вони повідомляють, що в Україні лютує більшовицька влада, скаржаться на образи і руйнування і кличуть Махна повернутися, щоб знову почати боротьбу.

Нестір, схвильований, не знаходить собі місця.
І дарма Галина заспокоює його, — він повторює її одне:

- Треба їхати, чого тут сидіти...
- Ти ж хворий, треба спочатку підлікуватися...
- Я почуваю себе якнайкраще, тільки ось у нозі, та у боці трохи поколює.
- От бачиш...
- Так чи інакше, а я їду. Готуйся до від'їзду. Головне — це бадьорість духу, а решта додасться.
- Ну, як знаєш... Але палити цигарки тобі, мій друже, треба кинути.
- Нерви заспокоює.
- Ну, то йди, будь ласка, заспокоюй їх у коридорі: тут дитина.
- У, яка ти зла: виганяєш мене з хати, — сердиться Махно, а через хвилину, забуваючи про це, ласкаво запитує дружину:
- А Олеся має «манже»? Їй голодний раціон навряд чи може сподобатися.
- Не турбуйся про неї, краще їж сам...

XCVII.

Тим часом швидко прогресуюча хвороба легень підточує тіло Махна. Він харкає кров'ю, втрачає сон і апетит. Зрештою він змушений злягти в постіль.

Тепер у нього заробітку ніякого, й от отут-то виручає любов дружини до чоловіка.

Галина відправляється за тридцять кілометрів від дому і влаштовується на важку роботу в один з пансіонів... пралею.

Непосильна фізична праця і самотність не можуть зломити її волі: вона залишається захисницею і годувальницею родини.

Тільки раз на два тижні вона має можливість, відірвавшись від роботи, з'їздити на побачення з чоловіком і донькою.

Зустрічі їх зворушливі, але не радісні.

Несторові щодень стає усе гірше і гірше: температура піднімається до 39.

Лікар наполягає:

— Відправити у шпиталь: тут немає догляду і медичної допомоги.

Зі сльозами на очах проводить Галина Нестора в лікарню. Розставшись з чоловіком, вона повертається до місця роботи, не падаючи духом. Життя — боротьба!

ХCVIII.

Париж. Шпиталь Тенен.

Ряд ліжок, на одному з яких важко хворий Махно.

Йому погано: важке дихання, тому в горло введена трубка з киснем, інша трубка вставлена у рану, що відкрилася в носі.

Страждання його жахливі.

Приїжджає з дитиною Галина.

Нестір, прокинувшись від напівзабуття, розплющує очі.

Побачивши близьких, він пробує посміхнутися, але це йому не вдається: від неймовірного болю на обличчі залишається страждання.

Зупинивши погляд на дочці, хворий ледь чутно:

— Бажаю тобі бути здоровою і щасливою! І знову непригомоніє.

Дихає нерівно, рідко, обличчя блідне, набуваючи сіруватого відтінку.

Раптом свідомість у страждальця знову проясняються і він напівголосно:

— Галло, де ти, рідна?

Це його останні передсмертні слова.

За хвилину Махна не стало.

А 29 липня 1934 р., у крематорії на цвинтарі Пер-ля-Шез зібралася маса людей.

Усі співчуваючі ідеї безвладдя: російські і французькі анархісти прийшли попрощатися з бунтарем.

Перед спаленням тіла обряд прощання, потім тіло вносять.

Поки відбувається процес спалення, виголошуються промови.

Першим говорить французький анархіст Бенар, за ним Волін, потім інші особи.

А Галина... Вона плаче... таке велике її горе, що їй не до промов.

Тим часом вогонь робить свою справу: тіло людини перетворюється на дві жмені попелу.

Попіл цей вкладають в урну і замурують у стіну, на якій прикріплюють металеве зображення покійного з коротким написом:

— Несгір Махно.

ЕПІЛОГ.

Махно вмер, але ідеї махновщини (анархізму) безсмертні. Справді: внаслідок назрілих в наш час класових протиріч, соціальна революція, з кінцевим торжеством анархічних ідей, неминуча, а, виходить, неминуча і поява знову на історичній арені махновських ідей.

Уже тепер, з величезною імовірністю, котра межує із упевненістю, можна стверджувати, що соціальна революція стане загальним паролем, на який збереться все сміливе, непокірливе владі і віддане ідеям трудящих.

Анархізм у наш час, разом з життям, увійшов у життя, щоб назавжди зайняти в умах людей заслужене місце.

Анархізм — не плід мрій, не утопія, не відвернена, але цілком реальна ідея, успіх якої безсумнівний.

ОЛЕКСІЙ НІКОЛАЄВ.

ЗУСТРІЧ З ПЛЕМІННИЦЕЮ НЕСТОРА МАХНА

У липні Гуляйполе потопає в квітах і садках. Яскравіють під щедрим південним сонцем квіти у палісадниках. На затишних вулицьках перед подвір'ями ростуть картаті гарбузи, тягнуться до сонця мальви, на вулицях повно вишень і шовковиць.

Прикмети нового у містечку — розкіпний продуктовий приватний магазин «Нестор», що відкрився пару років тому. Які тільки напої і морозиво тут! А хліба скільки сортів! У державному магазинчику вибору не було — один чи два різновиди хліба.

Хтозна, чи був би задоволений Нестор Іванович (по місцевому Нестір, а не Нестор!), якби дізнався, що його гордим ім'ям нарекли приватну крамницю, але магазину його ім'я непогано слугує. Хоч переведи годинник на століття назад — не минути б, напевне, багатому магазиніві анархістських експропріацій...

На будинку районної ради в Гуляйполі — нова меморіальна таблиця на честь відомого земляка, який працював тут у 1918 — 1921 роках. Неподалік книгарня, де можна купити книжку про Нестора Івановича, видану в Донецьку кілька років тому. Було таких книжок більше, та вже розкупили. Отже, зацікавлення у земляків по статтю «батька» не зменшується.

Наша зустріч з його племінницею відбулась випадково. Ми шукали іншого нащадка Махна — Віктора Яланського, його двоюрідного онука, який давно збирає матеріали, про відомого родича. Не маючи точної адреси, ми рухались у напрямі його хати, розпитуючи людей.

І яке було наше здивування, коли, спитавши в одному дворі, де знайти Яланського, почули, що тут мешкає племінниця Нестора Махна Єлизавета — 83-річна донька його старшого брата Омелька.

Єлизавета Омелянівна лежала на ліжковій біля хати, вже нездорова, майже сліпа, а її невістка поралась по господарству. Заходили і виходили з хати онуки. Це для нас було дивною зустрітись з племінницею Махна, а для них рідна бабуся була вічною як світ.

Про трагічну долю брата Омелька розповів у спогадах і сам Нестор Махно. Ми звертаємося до третього тому спогадів «Українська революція», що побачив світ 1937 року в Парижі. Нестор дізна-

вся про долю Омеляна, коли влітку 1918 року вернувся в рідне Гуляйполе. Селяни розповідали йому про вступ німецько-австрійських і гетьманських загонів у Гуляйполе, про те, як вони поводитись: «В першу чергу вони знайшли за потрібне помститися мені, як організаторові революційних сил району. Вони оточили подвір'я моєї старенької матері, вигнали її з дому і почали кидати бомби в будинок. Побили всі вікна, повиривали двері, нанесли соломи в хату і підпалили. Підпалили хату і всі будівлі у двора: клуню, сарай і хлів.

Потім переїхали до старшого мого брата, інваліда світової війни, Омеляна Махна, який внаслідок своєї інвалідності (він втрапив око і був сильно контужений, завжди хворий), активної ролі в революції не відігравав. Вони заарештували його і відправили до своєї комендатури. Хату і сарайчик спалили, залишивши дружину його, матір п'ятьох малих діточок, разом з діточками у дворі дивитися, як горить усе, що вони своєю працею довгі роки наживали: жалюгідна хатинка, сарайчик та бричка.

Так об'їздили ці дурні недолюдки культурної Європи двори усіх селян, сини яких були активними революціонерами і пішли у підпілля, і палили їхні двори, грабуючи і чинячи насильства...

Незабаром вирішили долю і мого брата. Аби найжорстокіше познущатися над ним, над його дружиною і маленькими діточками, власті вирішили розстріляти його поблизу сусідів, провівши його попередньо повз його ж двір. Виділили шість чоловік для виконання його страти. Коли вони наближались до двору, їх побачили діти Омеляна і їхня мати. Діти постарше, побачивши свого батька, оточеного багнетами, заплакали. Молодші ж, нічого не розуміючи, кинулися назустріч своєму татові, сподіваючись, що він візьме їх на руки, як це він завжди робив, і, попередньо поцілувавши їх, скаже, що він їм купив. Але груба солдатська свинота закричала на дітей, істерично загрожуючи їм гвинтівками. Діти сторопіли і зупинилися. А потім, побачивши, що сердиті люди повернули ліворуч від двору і повели з собою їхнього дорогого батька, вони кинулися до матері, яка стояла зі старшим хлопчиком на подвір'ї, ніби прикутою до землі, смикали її за плаття і просили сказати їм, куди австрійці повели їхнього тата. Мати цілувала їх і плакала разом з ними. А сліпи вбивці відвели Омеляна від його двору, через балку, в город Левадного і там убили його».

Так описує у спогадах родинну трагедію сам Нестор Махно. І ось через 82 роки ми у дворі тієї садиби, де розгортались описані події.

Вітаємося з бабусею, яка тоді була надто малою, щоб пам'ятати, як це було, а знає про все з маминих слів:

— Я зовсім маленька була. Батько мій, Омелько, лежав зі

мною за хатою — поганий був, хворий. І мама хвора була тоді, пішла до лікаря в центр села. Поки прийшла додому, а батька вже забрали...

А було так. Вони прийшли з Пологівського шляху, спитали в наших сусідів: — Де Махно живе?

Хіба чоловік знає, для чого й що його питають, і каже: — Ось через балку Махно-перший живе.

Ми сидимо з вами біля хати, що я збудувала вже, а отам у дворі була друга хата. За нею у холодочку і лежав мій недужий батько. Коли мама прийшла з центру — вона ногами погано ходила — їй кажуть сусіди: — Варко, твого Омелька забрали!

До речі, моя мама 109 год прожила! А батька тоді вбили. Отам за балкою люди колодязь копали чи щось таке і яма була готова — у неї і вкинули розстріляного батька. Його могила нині на кладовищі. Там на гробках багато батькової рідні. Трагічна була доля і в інших братів Нестора. Так, найстаршого Карпа допитували, він рознервувався, його й паралізувало...

Невістка Єлизавети Омелянівни Махно вносить родинні фотографії — їх не так багато, як хотілося б. З цікавістю розглядаємо їх. Ось на фото бравий вусань Омелько Махно з датами життя: 10 червня 1869 р. — 22 травня 1918 р. Усього братів Махно було п'ятеро. Нестір — наймолодший... Серед анархістів поважну роль відігравав і його брат Сава.

Як сказала нам старенька небога Нестора Махна, прізвиська свого вона не соромилась ніколи, змінювати його не збиралася і так усе життя й прожила як Махно, добре усвідомлюючи чийого вона роду.

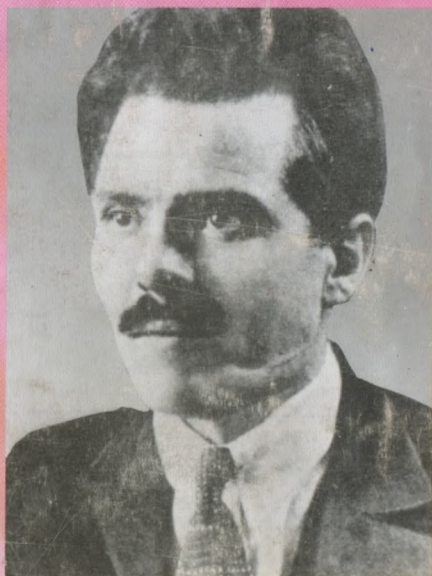
...Вишневими вулицями Гуляйнополя блукає літо. Біля базару — меморіал на честь загиблих воїнів. Та, кажуть, саме тут була перша братська могила махновців, яких із почестями наказав поховати Батько Махно.

Прочити Гуляйнільським шляхом машина, лишачучи хмарку шлу. Здається: варто примружити очі, й уявиш собі — ні, то в куряві шлу пронеслась Батькова тачанка...

Микола ЧАБАН.

Гуляйполе — Дніпропетровськ.
Липень 2000 р.

3-70

**...На початку 1938 року
в Ризі за загадкових обставин
помер Олексій Ніколаєв,
переконаний анархіст.
Та він встиг написати книжку
про Нестора Махна,
видану 1947 року в США.
В Україні твір виходить уперше.**